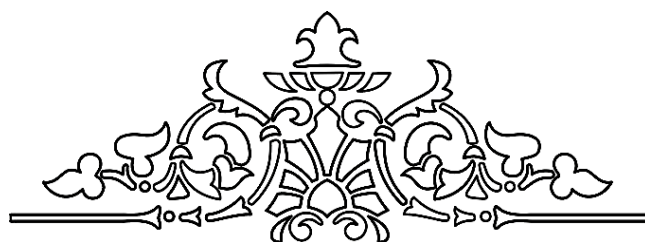
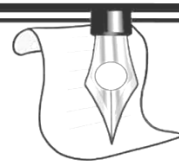
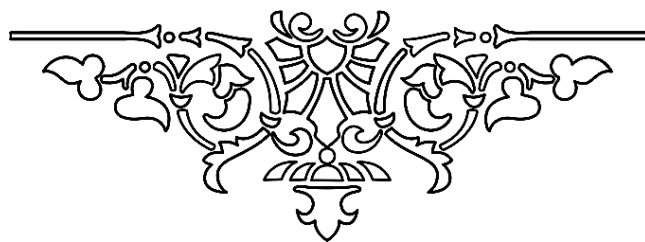

Нодира ХОЛИКОВА, Хумоюн УМАРАЛИЕВ

**КОМИЛ ИНСОН:
ҒОЯ, ТАЛҚИН ВА ТАДРИЖ**

**Тошкент – 2022
“Fan ziyosi” нашриёти**

КВК: 76.14(5Ў36)

UO'S: 718.642

U-18

Н. Холикова, Х. Умаралиев // КОМИЛ ИНСОН: ғоя, талқин ва тадриж // монография – Т.: “Fan ziyosi” нашриёти, 2022 й, 120 бет.

Мазкур тадқиқотда Шарқ мутафаккирлари дунёқарашининг комилликка бошловчи ғоялари, уларнинг ўлмас асарларини ўрганиш ва келажак авлодга етказиш орқали баркамол авлодни шакллантириш устувор вазифалардан бири экани ҳақида сўз борар экан, бунда Шарқ Ренессансини яратган қомусий олимлар Фаробий, Ибн Сино, мутасаввиф ижодкорлар Ғаззолий, Яссавий, Азизиддин Насафий, Абдулбоқи Хожагий Муҳаммад Имканагийдан тортиб Ҳазрат Алишер Навоий ва XX аср жаҳид маърифатпарварлари Абдулла Авлоний, Ҳамза, Абдулҳамид Чўлпон ҳамда бошқаларнинг илмий, фалсафий, бадий асарларига муножаат этилган.

Монография олий ўқув юртлири талабалари, академик лицей ва ўрта махсус касб-ҳунар коллежлари талабалари, шунингдек, мутафаккир аждодларимиз ижодига қизиққан барча китобхонлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Нурбой ЖАББОРОВ – филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Адибахон ДАВЛАТОВА – филология фанлари доктори

Сирдарёхон ЎТАНОВА – филология фанлари номзоди

*Монография Тошкент вилояти Чирчиқ Педагогика институти
Илмий техник кенгашининг 2022 йил 17 июндаги 11-сонли баённомаси
асосида нашрга тавсия этилди.*

ISBN 978-9943-747-52-4

© Н. Холикова, Х. Умаралиев
© «Fan ziyosi» нашриёти, 2022.

*Комил инсон – жамики инсонларнинг хақиқатидир,
яъни одамийлар одамийсидир.*

СЎЗБОШИ

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, инсон ва унга ғамхўрлик қилиш, унинг манфаатлари тўғрисида қайғуриш, фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилиш давлатнинг устувор сиёсатига, кундалик фаолиятига айланди. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида таъкидланганидек, “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади”¹. 2022 йилнинг “Инсон қадрини улуғлаш ва фаол маҳалла йили” деб эълон қилиниши республикаимизнинг барча аҳолисига бўлган эътиборнинг яққол далили бўлди. Модомики шундай экан, ҳозирги долзарб вазифа инсон тўғрисида ғамхўрлик қилиш, ёш авлодни етук шахс, замонимиз талабига жавоб берадиган, билимдон, юксак маънавиятли, эътиқоди мустаҳкам, иродаси кучли, халқ, Ватан учун қайғурадиган комил инсон қилиб тарбиялаш ва вояга етказишдир. Ўз-ўзидан маълумки, бундай мураккаб ишни ота-боболаримиз, аجدодларимиз бой маънавий меросидан ва тажрибасидан фойдаланмай туриб амалга ошириб бўлмайди. Зеро, Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилаётгани ҳақида гапирди. Албатта, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш жараёни беш-ўн йил давом этмай, анча катта ва машаққатли даврни талаб қилади. Бунинг учун, аввало, минглаб

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, Ўзбекистон, 2008, 5 бет.

истеъдодли кадрлар, иқтидорли замонавий ёшлар, фидойи инсонлар ниҳоятда зарур. Бирламчи вазифамиз фарзандларимизнинг маънавиятини юксалтириш, уларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашдир. Юртбошимиз БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида: “Сайёрамизнинг эртанги куни, фаровонлиги фарзандларимиз қандай инсон бўлиб камолга етиши билан боғлиқ. Бизнинг асосий вазифамиз – ёшларнинг ўз салоҳиятини намоён қилиши учун зарур шароитлар яратишдан иборат”¹, - деб айтган эди. Дарҳақиқат, ёш авлодга бўлган ишонч ҳам, улар учун яратилаётган имкониятлар ҳам чексиз.

Инсон ва уни тарбиялаш, етук шахсни камолга етказиш масаласи қадимдан Шарқ олимлари, мутафаккир ва донишмандларининг диққат марказида бўлиб келган. Улар инсон зотини юксакликка кўтарганлар, уни тирик мавжудотлар орасида энг аълоси деб ҳисоблаганлар.

Мозийда яшаб ўтган мутафаккирларнинг инсон ва уни яшашдан мақсади, мукаммал жамият, одил ва маърифатли шоҳ, комил ва етук инсон ҳақидаги қимматли фикрлари ҳозиргача ўз қадрини йўқотмасдан, инсониятга хизмат қилмоқда.

Буюк мутафаккирлар ўзининг насрий ва назмий асарларида, ўлмас дostonларида умуминсоний руҳ билан суғорилган комил ва етук инсон, мукаммал жамоа ва одил ҳукмдор ҳақидаги ғояларни илгари сурдилар. Уларнинг инсонпарварлик, илм-фан ва касб-ҳунарни эгаллаш, ахлоқ ва хулқ-одоб қоидалари, таълим-тарбия ва юксак инсоний қадриятлар тўғрисидаги доно фикрлари кейинги даврларда ва ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ҳозирги вақтда турли вайронкор ва бузғунчи ғоялар, террористик чиқишлар, ақидапарастлик, диний экстремизм ёшлар онгига салбий таъсир кўрсатмоқда. Марказий Осиё мутафаккирларининг асарларидаги комил инсон ғояси ва инсонпарварлик қадриятлари ёшларнинг дунёқарашини кенгайтириб, уларни тарбиялашга, ёшлар онгини юқорида номлари келтирилган зарарли ғоялар таъсиридан сақлашга ёрдам беради.

¹ <https://strategy.uz/index.php?news=615>

Марказий Осиё мутафаккирларининг комил инсон тўғрисидаги таълимотлари миллий ғоя тақомили учун асос бўлиб хизмат қилади. Зеро, миллий ғоя “ислом фалсафасидан озиқланиб янада кенгрок маъно-мазмун касб этган. Баркамол инсон ҳақидаги юксак ғоялар Абу Наср Фаробий ва Алишер Навоий каби мутафаккирларимизнинг асарларида айниқса, теран ифода топган”¹.

Марказий Осиё мутафаккирларининг маънавий-ахлоқий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари кишиларда ватанпарварлик, ўзликни англаш, одамийлик, ҳалол ва пок бўлиш, нафсни тийиш, сабр-бардошли ва етук инсон бўлиб етишиш каби фазилатларни касб қилишида, юксак маънавият ва маънавий мерос енгилмас куч эканлигини чуқур англаб етишида муҳим аҳамиятга эга. Ёш авлодни маънавий жиҳатдан тарбияламасдан жамиятимиз олға қараб тараққий этиши, ютуқларга эришиши қийин.

Марказий Осиё мутафаккирларининг ҳаёти, ижодий мероси, дунёқараши ҳақида кўплаб илмий тадқиқотлар мавжуд. Лекин мутафаккирларнинг комил инсон тўғрисидаги қарашлари тарихий-фалсафий нуқтаи назардан махсус таҳлил қилинмаган. Шунингдек, шўролар давридаги илмий тадқиқотларда Марказий Осиё мутафаккирларининг асарлари кўпинча бир томонлама ўрганилган.

Ушбу мавзунинг баъзи жиҳатлари ҳақида олимлардан Е.Бертельс, И.Мўминов, В.Зоҳидов, Н.Маллаев, М.Хайруллаев, Н.Комилов, М.Орипов, Ҳ.Алиқулов, И.Ҳаққул, С.Олим, О.Эргашев, С.Каримов, Б.Эралиев, А.Зоҳидов ва бошқалар ўз фикрларини билдириб ўтганлар.

Мутафаккирларимиз олға сурган ғоялар аҳолининг, хусусан, ёшларнинг тарихимиз, бой маънавий-маданий, маърифий-ахлоқий қадриятларимиз ҳақидаги билимларини оширишга, ва улар онгига комил инсон, комилликка етакловчи ғояларни сингдиришга ёрдам беради.

Айни кунда Янги Ўзбекистон ибораси кўп ишлатилмоқда. Янги Ўзбекистонни барпо этишнинг бош дастуриламали сифатида

¹ Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, Ўзбекистон, 2000, 56 бет.

Шавкат Мирзиёевнинг 2021 йилда чоп этилган “Янги Ўзбекистон стратегияси” номли китобини келтириш мумкин. Бу китоб муқаддима, етти боб ва хотимадан иборат бўлиб, “Маънавий тараққиёт” бобида “Ёшлар – янги Ўзбекистон пойдевори” деб номланган сарлавҳа остида айни ёшлар камолоти масаласига урғу берилган. Бу ерда яна бир бор ёшларга бўлган ишонч ва эътибор ўз аксини топган. “Томирларида буюк боболарининг қони оқаётган ёшларимиз улуғ аجدодларимизнинг муносиб ворислари бўлиши, улар каби улкан мақсадлар сари интилиб яшаши ва юксак марраларга эришиши учун барча шарт-шароитларни яратишимиз зарур”¹, - деб ёзади Президентимиз ўз асарида.

¹ <https://www.standart.uz/cyrl/news/view?id=2975>

ДУНЁ ОЛИМЛАРИ КОМИЛ ИНСОН ТАРБИЯСИ ҲАҚИДА. КОМИЛ ИНСОН – ЖАМИЯТ МУАММОСИ

IX-XII асрларда диний илм вакиллари билан бир қаторда дунёвий илм эгалари ҳам комилликка бошловчи ғояларни яратдилар. Бу асрлар давомида Марказий Осиёда маданият, илм-фан бекиёс ривожланиб келган. Ўша тарихий даврларда яшаб ижод этган комусий олимларимиз инсоннинг маънавий ва тафаккур дунёсини бойитиш борасида кишилар онгини, маданий-маърифий қарашларини ўстиришга қаратилган ижодий амалларга ўз эътиборларини бериб келганлар. Ал-Хоразмий риёзиётда, Беруний кадимшуносликда, Фаробий фалсафа ва мантикда, Ибн Сино табобатда, Ал-Фарғоний фалакиётда табиий фанлар тараққиётига ҳисса қўшиш билан бирга комил инсон тарбиясига қаратилган ахлоқ-одоб унсурларини жорий этиб келдилар. Бугун маънавият тарихи шуни курсатадики, цивилизация (тамаддун) дегани – бу инсоннинг ўзини-узи англаши, ўзини камол топтириш учун олиб борган курашининг ҳосиласи экан.

Бу даврда яшаб ижод этган олимлардан бири Шарқ мутафаккирларининг ичида энг атоқлиси, уйғониш даврининг номдор вакили Абу Наср Фаробийдир (873-950). Фаробий унинг тахаллуси бўлиб, тўлиқ номи Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархондир. Урта асрнинг бир қанча илмий ютуқлари, умуман Яқин ва ўрта Шарқ мамлакатларида тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожининг номи билан боғлиқ. Фаробий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билганлиги ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитганлиги туфайли Шарқ мамлакатларида унинг номи улуғланиб, "Ал-Муаллим ас-соний" - "Иккинчи муаллим" (Аристотелдан кейин), "Шарқ Арастуси" деб юритилган. Фаробий туркий қабилалардан бўлган ҳарбий хизматчи оиласида, Сирдарё қирғоғидаги Фороб – Ўтрор деган жойда туғилган. У туғилган ҳудуд Сомонийлар томонидан бошқарилиб, араб халифалигининг шимолий чегараси ҳисобланган. Фаробий бошланғич маълумотни она юртида олди. Сўнг Тошкент (Шош),

Бухоро, Самарқандда ўқиди. Кейинроқ ўз маълумотини ошириш учун араб халифалигининг маданий маркази бўлган Бағдодга келди. Бағдодда бу даврда мусулмон дунёсининг турли ўлкаларидан, хусусан Марказий Осиёдан келган кўп илм ахллари тўпланишган эди.

Олим комил инсоннинг жамият тараққиётида, ахлоқий ривожда муҳим шахс эканлигини бир неча асарларида қайд этиб ўтади. "Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола", "Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола" асарларида ўзининг орзу қилган фозил жамиятини яна ҳам ёрқин тасвирлайди¹.

Фаробийнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий асарларида халқ ҳокимияти ва демократия, комил инсон ва етуклик тамойилларига очиқ-ойдин шама қилинади, чунончи мутафаккирнинг уқтиришича, жаҳолатли шаҳарларнинг барча турлари орасида жамоа шахри демократик бошқарувга жуда яқин туради, бу шаҳарнинг аҳолиси мутлақо тенг ҳуқуқли бўлиб эркин ҳаракат қилади, қарамлик ва тобелик муносабатларига ўрин йўқ, яқин ва олис кишилар устидан ҳукмронликка даъво қилмайди. Шаҳарнинг бу тури жаҳолатли шаҳарлар орасида энг каттасидир, чунки ҳамма томондан одамлар бу ерга оқиб келади, натижада унда кўп одам тўпланиб қолади, улар орасида саҳоватли ахлоқ соҳиблари ҳам бўлади. "Шу сабабли, - деб уқтиради Фаробий, - бир вақт келиб унда энг муносиб кишилар етишиб чиқиши эҳтимодан ҳоли эмас... Бундай шаҳардан саҳоватли шаҳар қисмлари ажралиб чиқиши мумкин".

Мутафаккир назаридаги комил инсонлар яшайдиган шаҳарда санъат, фан турларини, касб-корни, кўнгил очар тадбирларни эркин танлаш имконияти мавжуд; яхши хулқ-атворлар, одат ва анъаналар ҳукмрон; аҳоли ҳар қандай зўравонликни рад этади, энг истеъдодли, юксак маънавиятли ва энг мақбул кишиларни ҳукмдорликка кўтаради; фуқаролар ўз ватанини душмандан ҳимоя қилишга ўз юртида тинчлик, осойишталик ва барқарорликни таъминлашга тайёр ва қодир.

¹ Абу Наср Фаробий "Фозил одамлар шахри", Т.: А.Қодирий, 1993 й, 28 б.

Фаробий эркинлик ва тенг ҳуқуқликни умумбашарий кадриятлар, деб ҳисоблади, аммо, юқорида айтилганидек, бошбошдоқликка йўл қўймайдиган ва эзгу фазилатларни ривожлантириш учун шароит яратишга қодир бўлган қаттиққўл бошқарувсиз ялпи бахт-саодатга эришиб бўлмайди, деб ўйлаган. У ижтимоий адолатни ижтимоий турмуш меъёри деб, шаҳарнинг бутун аҳолиси фойдаланадиган умумий неъматларни одилona тақсимланган неъматлар сақланиб қолишининг гарови, деб тушунган. Шундай қилиб, Фаробий таълимотига кўра адолат – имкониятлар ва тақсимотдаги тенгликдир.

Фаробийнинг фикрича, ёшларни баркамол қилиб тарбиялаган ҳолдагина фуқаролик жамиятини барпо этишнинг олиймақом моделини яратиш мумкин. Фаробий давлат билан жамият ўртасидаги тавофутни англаган ҳолда, ўз давридаги ижтимоий тузилмани батафсил тадқиқ қилади. У ижтимоий табақаланиш яшаб келаётганлиги, мавжудлиги ва истиқболларини мутлақо табиий бир ҳол деб ҳисоблаб, бўйсундурувчилар ва бўйсунувчиларнинг бир неча категориясини ажратиб кўрсатаган, ҳолда шундай ёзади: “Шаҳарда муайян инсон – бошлиқ бор ва ўз табақаларига кўра шу бошлиққа яқин бошқа кишилар ҳам бор, шу кишиларнинг ҳар бири ўз мавқеи, қобилиятига кўра бошлиқ белгилаб берган мақсадга мувофиқ ҳаракат қилади. Бу кишилар биринчи пиллапояда туради, улардан кейинги кишилар биринчиларнинг мақсадларига мувофиқ ҳаракат қиладилар ва иккинчи пиллапояни эгаллайдилар. Улардан кейинги кишилар ўзларидан олдинги пиллапояларнинг мақсадларига биноан ҳаракат қиладилар. Шу тариқа шаҳар уюшмасининг турли аъзолари ўзидан олдингиларнинг мақсадларига мувофиқ ҳаракат қиладиган тартибда жойлашадилар, сўнггилар фақат хизмат қиладилар, аммо уларга ҳеч ким хизмат қилмайди. Улар энг қуйи пиллапояни эгаллайдилар ва энг қуйи ҳолатда турадилар”.

Маълумки, араб халифалиги жуда катта ҳудуддаги давлат бўлиб, турли мамлакат ва халқларни исломнинг яшил байроғи остида бирлаштирган эди. Тарқоқ феодал ерларини марказлаштириш, якка худолик динининг тамаддун учун устунликлари, анча юқори араб-форс маданиятининг ҳамма жойга,

жумладан Марказий Осиё халқлари ўртасида тарқатилиши нукта назаридан мусулмон дини умуман ижобий роль ўйнади. Ана шундай шароитда Фаробийнинг схоластика ва ақидапарастликка қарши бўлган назарияси узоқ муддат давомида жамиятдаги ақл-идроққа таъсир ўтказиб, чуқур ва илғор инсонийлик мазмунини намоён этиб турди¹.

Фаробийнинг комил инсон ғояси тўғрисидаги назарияси шу билан фарқланадики, аввало у ҳам юнон, ҳам араб мутафаккирларининг жуда катта илмий меросига таянади. Фаробий машҳур иборани бошқача тарзда ифодалаб, қандай ва қай тарзда яшашни билмоқ учун, дунёнинг бутун мажмуасини идрок этиш ва тадқиқ қилиш, инсоннинг ундаги ўрнини аниқлаш, унинг яшаш маъносини белгилаш, ўзгаришларнинг назарий асосини таърифлаш, фақат шундан кейингина барча фуқароларнинг кучи билан саховатли шаҳар қуришга киришиш керак, деб ҳисоблаган эди. “Ўз табиатига кўра ҳар бир инсон шундай яратилгандирки, - дейди Фаробий, - у ўз ҳаётини таъминлаш ва олий камолотга эришиш учун кўпгина буюмларга муҳтож бўлади, бу буюмларни у бир ўзи ярата олмайди ва уларга эришмоғи учун ҳар бири умумий хазинадан ўз эҳтиёжига керакли қандайдир буюмни етказиб берадиган одамларнинг муайян ҳамжамиятига муҳтож бўлади. Равшанки, Фаробий назарида шахс – ижтимоий мавжудотдир; у “кўп кишиларнинг битта яшаш жойида бирлашуви орқали шу учун зарур имконият олиши ва олий камолотга эришиши мумкин”.

Муаллифлардан бирининг ҳақли равишда қайд этишича, Фаробий ижтимоий ҳаёт соҳасида бир неча йирик масалаларини кўтарган.

Фаробий ижтимоий уюшмаларнинг тарихий роли ва ижтимоий моҳиятини таъкидлаш билан бирга уларнинг бошлиқларини кўпчилик ижобий фазилатларга эга бўлган: ақлий, жисмоний, ахлоқий, моддий, маънавий талабга жавоб берадиган бир неча тенг ҳуқуқли комил кишилардан муқобиллик асосида танлаб олишни таклиф қилади. Бундан чиқадиган маъно шуки, фақат энг ўқимишли бадавлат зодагонлар ва ҳеч бўлмаганда илғор зиёлиларнинг моддий

¹ Абу Наср Фаробий “Фозил одамлар шахри”. Т.: А.Қодирий, 1993 й. 31 б.

жиҳатдан таъминланган намоёндаларигина ҳукмдор бўлишлари мумкин.

“Агар бирон-бир ҳолатда раҳбарликда донишмандлик йўқ бўлиб қолса, - деб ёзади Фаробий, - ҳатто у бошқа ҳамма шартларга жавоб берганда ҳам, саҳоватли шаҳар-давлатсиз қолади, шаҳарни бошқарувчи бошлиқ эса ҳоким бўлолмайди, шаҳарнинг ўзи эса ҳалокат ёқасига бориб қолади”.

Жамиятда турли халқлар яшайди, деб ёзади Фаробий, - улардан ҳар бирининг уч белгиси: “табиий феъл-атвори”, “табиий характер белгилари” ва “табиий тили” бир-биридан фарқ қилади. Фаробий халқларнинг бундай хилма-хиллигига асосий сабаб қилиб, ажабтовур бўлса ҳам, самовий жисмлар қисмларининг самодаги сферага нисбатан, кўзғалмас юлдузлар сферасига нисбатан ҳолатидаги тавофутни кўрсатади; оғма сфераларнинг ер қисмларига нисбатан ҳолатларида фарқ бўлади, деб ҳисоблайди. “Бундай тавофут, аввало, ер мазкур қисмлари тепасида биринчи сфера қисмларининг ҳолатидаги фарқ билан, сўнгра эса улар тепасида кўзғалмас ёриткич ҳолатидаги фарқ, сўнг уларнинг оғма сфералари ҳолатидаги фарқ билан боғлиқдир. Ердан кўтариладиган буғланишнинг фарқи ер қисмларининг фарқи билан боғлиқ бўлади, ердан чиқадиган буғланишларнинг ҳар бири шу ернинг ўзига ўхшайди. Ҳавонинг фарқи ва сувларнинг фарқи буғланишларнинг фарқи билан боғлиқ бўлади. Сўнг, айтишларича, ернинг ҳар бир жойидаги сув шу жойнинг ер остидаги буғланишлардан ҳосил бўлади. Ернинг ҳар қандай жойидаги ҳаво ердан осмонга кўтариладиган буғланишлар билан аралашади. Кўзғалмас сайёралар сфераларининг фарқи, биринчи сферадаги фарқ, оғма сфералар ҳолатининг фарқи, ҳавонинг фарқи, сувларнинг фарқи, ўсимликларнинг фарқи, ақлсиз жонивор турларининг фарқи, халқларнинг овқатланишидаги фарқи ҳам шу тартибда давом этаверади. Уларнинг овқатланишидаги фарқ одамлар авлоддан-авлодга кўникиб қолган чорва ва ўсимликларнинг фарқи билан боғлиқдир. Шундан кейин феъл-атворларнинг фарқи ва табиий характер хусусиятларнинг фарқи келади. Худди шунингдек, у ёки бу халқлар тепасидаги осмон қисмларининг фарқи феъл-атворлардаги ва характер хусусиятлардаги фарқларнинг сабабидир. Сўнг мазкур

фарқларнинг ўзаро таъсиридан ва қўшилишидан ҳосил бўлган турли қоришмалар халқларнинг феъл-атворлари ва характер хусусиятлари ўзгаришига кўмаклашади. Шундай қилиб, бу соҳада ҳам мазкур табиий нарсаларнинг бирлашуви, уларнинг бир-бирлари билан турли босқичлардаги қўшилиши содир бўлади, шу йўл билан самовий жисмлар уларнинг мукамаллашувига кўмаклашади”.

Мусулмон Шарқининг бошқа кўпгина атоқли ислохотчи, маърифатпарварлари каби Фаробийнинг ҳам ижтимоий турмушни ижтимоий утопия (ҳаёлот) асосида қайта қуриш йўлидаги урунишлари олий даражада мақтовга лойиқдир. Биз, совет илмий адабиётида келтирилганидек, Фаробий таълимотининг аниқ мазмунини ҳаёлий пуч бир нарса, деб айтишга ҳақимиз йўқ, у ижтимоий тараққиётнинг чуқур сабабларини ҳозиргидек тушунмаган, деб унинг одамлар ҳаётини ўзгартириш йўллари тўғрисидаги тасаввурини камситмоқчи эмасмиз. “Ақл-идрокнинг ялпи ҳукмронлиги” бир орзу ва олий мақсад бўлиб, ўзидан ҳам дадилроқ ғоялар ва йўл-йўриқларга замин яратди.

Фаробийнинг комил инсон тарбияси тўғрисидаги назарияси мутафаккирнинг барча издошлари қарашларига жуда катта таъсир ўтказди. Ибн Сино, Беруний, Ибн Рушд ҳам инсонни фуқароларга хос хислатларга эга бўлган комилликка интилувчи мавжудот деб тан олиб, одамларнинг саҳовати ва қобилиятлари фақат биргаликда яшагандагина ривожланади, деб ҳисобладилар. Чунончи, Берунийнинг таъкидлашича, инсон “Эҳтиёжлари кўплиги ва сабр-қаноати камлиги оқибатида ҳимоя воситаларидан маҳрумлиги ва душманларнинг кўплиги сабабли муқаррар равишда ўзаро ёрдамлашиш ҳамда ўзини ва бошқаларни таъминлайдиган ишлар билан шуғулланиш учун элатлари билан бир жамиятга бирлашишга муқаррар мажбур бўлган”. Ибн Сино эса бундай деб ёзган: “Инсон бошқа мавжудотлардан шу билан фарқ қиладики, агар у ўзининг энг зарур эҳтиёжларини қондиришда ёрдам берадиган мададкорга таянмай, яккаланиб, бир ўзи яшаса, ўз ишларини фақат ўзи бажарса, омон-эсон қола олмаган бўлади”. Аверроэс асарларида ҳам Фаробийнинг ижтимоийётга хос баъзи ғоялари сезилади: “ҳаммадан кўра кўпроқ мукаммалик биргаликда олинган кўпгина индивидларда мавжуд бўлади, деб ёзган эди Ибн Рушд. – Айрим индивид учун

бошқаларнинг ёрдамисиз бирон-бир саҳоватни қўлга киритиб бўлмаслиги равшан. Инсон саҳоватга эришмоқ учун бошқа кишиларга муҳтож бўлади, шу сабабли у ўз табиатига кўра фуқаро мавжудотдир”.

Фаробий ижтимоий турмуш камчиликлари ва иллатларини танқид қилганида уни тубдан қайта қуришни асло талаб қилмаганлиги, балки уни такомиллаштириш тарафдори бўлганлиги тушунарли.

Фаробийнинг асарлари ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ёритишга бағишланган бўлиб, уларда асосини идеал давлат ташкил этиш ҳақидаги қарашлар ўрин олган, одил жамиятнинг қонун-қоидаларини ишлаб чиқишга катта ўрин берилган эди. Фаробий ўз қарашлари ва фикрларининг ҳаётийлигига қарамай, кўп асрлар муқаддам давлат демократик кўринишини; тузилма ва мазмун сифатларини илғаб оладиган ҳамда кўрсатиб берадиган қатор элементларни камраб олган ўз феноменининг у ёки бу даражада кенгайтирилган тузилишини назарий жиҳатдан қуришга муваффақ бўлди. Масалан, у санаб ўтадиган подшолик, киборлик, диктатура каби бошқарув шакллари рўйхатида демократияни, яъни “бошлиқ ҳам, тобе ҳам бўлмайдиган” халқ ҳокимиятини фарқлаб кўрсатади.

Фаробийнинг "Фозил одамлар шаҳри" асаридаги давлат, унинг қурилиши ва бошқаруви билан боғлиқ ғоялари катта аҳамиятга эга. Фаробий ўз фаолиятида ўз даври учун илгарилаб кетган юксак даражадаги (идеал) давлат қурилиши ҳақидаги назарияга таянган ҳолда, фозил жамият қуриш тамойилларини таҳлил этган. Мутафаккир орзусидаги ушбу идеал давлат ғоясини назария соҳасида ўз ақлий салоҳиятининг яхлит тизимини яратишга муваффақ бўлган. Ушбу фозил давлат ҳақидаги қарашлар, демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамият қурилиши ва бошқарувининг тузилмавий жиҳатлари, мазмун ва моҳиятини ҳамда имкониятларини очиб берувчи қатор ғояларни ўз ичига олган таълимотлиги билан ҳам қимматлидир¹.

¹ Фараби. Гражданская политика. - В кн.: Аль-Фараби Социально-этические трактаты Алма-Ата, 1973. стр 156.

Бундай давлатда "аҳоли инсоннинг ҳақиқий турмуши, унинг яшаши, таъминоти во саломатлигини сақлашига дахлдор энг юксак мезонларга эришишда “бир-бирига кўмаклашади” ва “барча ўз хизматларига яраша бойликдан улуш олиши керак, акс ҳолда бу адолатсизлик бўлади”¹.

Фаробий таълимоти давлат ва жамиятга шарқий утопик қарашга асос солди ва бу таълимот кейинчалик олимлар томонидан ўрганилган ва татбиқ этилган.

Улар ўз замонларининг ҳақиқий воқеалари ва амалиётидан келиб чиқиб, бу таълимотга кўплаб янги муҳим жихатларни, аниқликларни киритдилар, қатор қоида ва принципларини ойдинлаштирдилар. Масалан, Кошифий сиёсатсиз ва бошқарувсиз давлат бўлмайди, чунки уларсиз "дунёнинг муҳим ишлари тартибли олиб борилмайди. Агарда тарбия ва жазо тўғрисида қонун бўлмаса, давлатнинг ишларига путур етади" деб ҳисоблаган².

У бошқарувнинг икки турини: ўз қалбини бошқариш ва тобеларни (фуқароларни) бошқаришни фарқлайди. Давлат аппаратининг мураккаб тузилмасига, уни бошқаришдаги улкан қийинчиликка эътиборни қаратади. Давоний эса, давлатсиз жамиятда тартиб ўрнатиш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бошқарув бўлмаса, ўзаро қўллаб-қувватлаш тартибга тушмайди, ҳар бир киши ўз манфаатларидан келиб чиқиб бошқа кишига зарар етказди.

Фаробийнинг комил инсон ҳақидаги ғоялари мана бир неча аср ўтган бўлса ҳам, ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Унинг бу қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз қадрига эга бўлиб, ёшларни тарбиялашда, баркамол инсон қилиб вояга етказишда муҳим аҳамият касб этади.

Яна бир етук олим Ибн Синодир. Дунё тамаддунида машҳур ном қозонган беназир аллома Абу Али ибн Сино (Авиценна)нинг оқил давлат арбоби, истеъдодли шоир ва адабиётшунос, нафис муסיқашунос ва физик, ўткир математик ва астроном, кучли химик ва географ, моҳир руҳшунос ва файласуф бўлганлиги унинг яратган илмий-адабий меросидан маълумдир. Ибн Сино мутолаасининг

¹ Социально-утопические идеи в Средней Азии. – Т.: Фан, 1983, стр 37-38.

² Ўша ерда, стр 121.

бойлиги, илмнинг машаққат ва заҳматига чидамлилиги ва ғайрати билан ўтмишдошларини лол қолдирган. Унинг нодир ва ўлмас асарлари нафақат Шарқда балки Ғарбда ҳам машҳурдир.

Абу Али ибн Сино (Авиценна) – замондош олимлар томонидан “Шайх ур-Раис” (олимлар йўлбошчиси, устози), ғарбда – “Файласуфлар султони” ва “Шифокорлар подшоҳи” номи билан шуҳрат қозонган, X-XI асрда мусулмон Шарқида етишиб чиққан буюк қомусий олим, ҳақим ва файласуфдир. Унинг номи барча даврларнинг энг кўзга кўринган, маълум ва машҳур олимлари, файласуфлари ва маърифатпарварлари ичида ҳам энг ёрқинидир. Ибн Синонинг ижоди бир неча асрлар мобайнида Шарқ ва Оврўпо фани ҳамда маданиятига салмоқли таъсир кўрсатган. Ўрта асрларга оид миниатюраларда Ибн Синони ҳақли равишда Аристотел, Платон, Птолемей, Гиппократ, Гален, Евклид каби фаннинг буюк намояндалари билан бир қаторда тасвирлаганлар.

Ибн Сино ўзининг бутун ҳаёти давомида тинмасдан изланди, меҳнат қилди. “Мен меҳнат билангина тирикман, - деб таъкидлар эди у, - қолганлари эса фақат кун кечиришгина холос”. Илму фан Ибн Синонинг бутун борлиғини қамраб олган, аллома унга ўзини бутунлай бахшида этган эди.

Олимнинг илмий, фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва табиий қарашлари жуда серқиррадир. Қайси фан соҳасига қалам урмасин, унда ўз зикрини қолдира олган. Мутафаккир ўз асарларида илм ва одоб-ахлоқ уйғунлиги, баркамол авлод камолоти ва бахт-саодати, адолат ва диёнат, инсонларнинг ўзаро дўстлиги ва ҳамкорлиги, раҳбарнинг бурчи ва масъулияти тўғрисида қизиқарли ғояларни илгари сурган.

Буюк олим Ибн Сино ҳақида қуйидагиларни ўқишимиз мумкин: “Ноёб фазилатлар соҳиби бўлмиш машҳур аллома Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асари неча асрлар давомида Европанинг энг нуфузли олий ўқув юртларида асосий тиббиёт дарсликларида бири сифатида ўқитиб келингани, дунё миқёсида “Медицина”, “Соғлом турмуш тарзи” деган тушунчаларнинг фундаментал асоси бўлиб хизмат қилгани, албатта, чуқур ҳаётий ва илмий заминга эга. Аниқроқ қилиб айтганда, бу беназир алломанинг бутун илмий фаолияти дунё тараққиётини инсонпарварлик руҳида, яъни,

маънавий негизда ривожлантиришга улкан таъсир ўтказди, деб айтишга барча асослар бор”. Ибн Сино фаннинг турли соҳаларига оид 450 дан ортиқ илмий асарлар яратди, лекин бизнинг давримизгача улардан 242 таси етиб келган.

Ибн Сино ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолида илк ўрганиш борасида чеккан машаққатларини қуйидагича баён этади: “Кейин яна бир ярим йил илм ва мутолаага берилдим. Мантиқ ва фалсафанинг барча қисмларини қайтадан ўқиб чиқдим. Ўша кезларда мен кечалари кам ухлаб, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим... Агар бир оз уйқуга кетсам, тушимда ҳам ўнгимдаги ўша масалаларни кўрардим, кўп масалалар ечими тушимда аён бўларди. Ана шу залда ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим ва улардан инсон имконияти даражасида хабардор бўлдим¹”.

Ибн Сино таълим-тарбия ва ахлоққа оид бир неча асарлар яратган: “Тадбир ал-манозил”² (“Турар жойни бошқариш чоралари”), “Рисола фи илм ал-ахлоқ” (“Ахлоққа оид рисола”), “Рисола фи ал-аҳд” (“Бурч ҳақида рисола”), “Рисола фи тазкият ан-нафс” (“Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола”), (Сиёсат ал-бадан), (“Баданни бошқариш”), (“Китоб ал-ансоф (“Адолат ҳақида китоб”), “Ал-уржуза фит-тибб” (“Тиббий уржуза”). Мазкур асарларнинг бугунга қадар баркамол авлодларимизни таълим ва тарбиясида, уларни замон талабларига жавоб бера оладиган доно, билимли ва кучли бўлишларида аҳамияти беқиёс.

Чунончи олим “Тадбир ал-манозил” (“Турар жойни бошқариш чоралари”) деган асарида одамларнинг оила қуриши тўғрисидаги масалага оид ўз мулоҳазаларини баён этади. Бундан ташқари, Ибн Сино ахлоққа тегишли “Яхшилик ва ёмонлик” деган асар ҳам ёзган. Бу асар ҳақида олим ўз таржимаи ҳолида эслаб ўтади. Лекин бу китоб бизгача етиб келмаган бўлса керак, чунки бу китоб олим томонидан тақдим қилинган кишининг ўзидагина бўлиши таъкидланган эди. Ибн Синонинг ўзи ҳам ўша пайтда унинг асрлар оша олмаслигини пайқаган шекилли, бу ҳақда таржимаи ҳолида

¹ Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Т.: Ўзбекистон, 1971, 271-бет.

² Бу асарнинг форс тилига қилинган таржимаси 1930 йил Техронда нашр этилган.

шундай деб ёзади: “Абу Бакр ал-Барқий деган Хоразмда туғилган бир қўшним бор эди, ўз табиати билан у киши фақиҳ – қонуншунос бўлиб, тафсир ва порсоликда ягона эди. Шу киши мендан китобларга шарҳ ёзиб беришимни сўради. Мен унга йигирма жилдча келадиган “Ҳосил ва маҳсул” деган китоб ёзиб бердим. Бундан ташқари, унга ахлоққа тегишли бир китоб ҳам ёзиб тақдим этдим. Китобнинг номини “Китоб ал-бирр вал-исм” (“Яхшилик ва ёмонлик китоби”) деб қўйдим. Бу икки китоб ундан бошқада йўқ. У икковидан нусха олиш учун ҳеч кимга бермаган ҳам”¹.

Ибн Синонинг “Ахлоқ ҳақида рисола” асарининг қўлёзмаларидан бири Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтининг китоб фондида (2385 рақамда XXVI) мавжуд бўлиб, бу асар 1908 йили Мисрда Ибн Синонинг “Ҳикмат ва табиатга оид тўққиз рисоласи” китоби ичида (152-156-бетлар) нашр қилинган. Иккинчи марта бу рисола 1910 йили Мисрда араб олими Мухйиддин Сабрий Қудрий томонидан “Рисолалар мажмуаси” (“Мажмуат ар-расоил”) асари ичида (192-203-бетлар) чоп этилган.

Ибн Сино ўзининг “Ахлоқ ҳақидаги рисола”сида ахлоқий хислатлардан ор-номус, шаън, қадр-қиммат, қаноат, саҳийлик, ғайратлилик, сабр-тоқат, ҳалимлик, сирни сақлай билишлик, илм-маърифатли бўлиш, очиклик, виждонлилик, дўстлик, садоқатлилик, камтарлик, саҳийлик, адолатлилик каби шахс маънавияти категорияларига таъриф беради:

“Ғайратлилик” олимнинг фикрича, ғазабий қувватга мансуб бўлиб, бунда инсон ҳар қандай оғриқ ва аламларга бефарқ қарайди.

“Ҳикмат” тамйизий қувватга мансуб бўлиб, инсонни хато ва янглишишлардан асрайди.

“Қаноат”, яъни мўътадилликка таъриф бериб, Ибн Сино уни тана учун нормадан ортиқ озукани истеймол қилишдан сақланиш ёки хулқ нормаларига тўғри келмайдиган ишларни қилмаслик деб тушунтиради.

“Сабр” инсондаги шундай қувватдирки, у орқали инсон бошига тушган ёмонликдан холи бўлади.

¹ Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Т.: Ўзбекистон, 1971, 310-бет.

“Юмшоқлик” ғазабнинг юз беришидан ўзини тутишдир. Кимки ўзини ғазабдан тута олмаса, у оқибатда жиноят содир бўладиган феъл-атворга гирифтор бўлади. Ғазабдан ўзини тутишни Ибн Сино инсоннинг олижаноблигидир, деб жуда тўғри таъкидлайди.

“Виждонлилик” тез фаҳмлаш, ҳис орқали берилган бирор нарсанинг ҳақиқий маъносига тез етишдир ва турли хил ёмон ишлардан ўзини тийиб туришдир.

“Раҳмдиллилик” омадсизликка учраган ёки бошқа оғир кулфат тушган инсонларга ҳамдард бўлиш.

Ибн Синонинг тарбияга бағишланган рисоаларидан яна бири “Бурч рисоласи”дир. Бу асар 1910 йили Мисрда чоп этилган. Бу ерда Ибн Сино, асосан, одам ўзини доимо покиза тутиши кераклиги, инсонлар билан қандай муомала қилиш лозимлиги каби масалаларга тўхталиб ўтади.

Бундан ташқари, Ибн Синонинг ахлоққа оид асарларидан яна бири “Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола”дир. Ибн Синонинг бу асари (қўлёзмаси) Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида мавжуд.

Донишманднинг тарбия мавзусига бағишланган асарларидан яна бири “Сиёсат ал-бадан” (“Баданни бошқариш”) дир. Бунда Ибн Сино ичкиликнинг зарари ҳақида, унинг қонун-қоидаларига ҳам тўхталиб, шаробни керагидан ортиқча ичилса, инсон баданида заҳарга айланишини таъкидлайди.

Дастурхонда тўкин бўлса ҳам қанчалик,

Ичаверма, ҳирс қўйиб то бўкканчалик.

Ибн Синонинг ахлоқ ва одоб борасидаги қарашлари унинг шох асарлари “Тиб қонунлари”¹, “Аш-Шифо”ларнинг деярли барча қисмларида, шунингдек, унинг бадий асарларида, айниқса, тиббий поэмаси “Ҳайй ибн Яқзон”, “Қуш рисоласи”да ҳам ўз аксини топган. Ибн Синонинг “Тиббий поэмаси” шеърий тарзда ёзилган, унинг бир қўлёзма нусхаси Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида (инв №300816) мавжуд бўлиб, бу асар

¹ “Тиб қонунлари”нинг дунё мамлакатларида машҳурлигини жаҳоннинг турли кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмаларининг кўплигидан билса бўлади. Махдавийнинг фихристида “Қонун”нинг 130 нусхаси келтирилган. Яхё Махдавий. Фихристи нусхаси мусаннафот-и Ибн Сино. Техрон 1333, №98. ЎзР ФАШИ қўлёзма фонди №3316. 97 85.

дастлаб 1936 йили турк олими Шарофиддин Ялткая томонидан турк тилига таржима этилган. 1956 йилда эса Жазоир университетининг профессори Нуриддин Абдулқодир билан француз олими Ҳенри Жак томонидан Парижда француз тилига ўгирилган таржимаси билан арабча матни чоп этилди. Олим А.Э.Шлионский Душанбеда бу асар асосида номзодлик диссертациясини ёқлаб, уни русчага таржима қилиб, баъзи қисмларини журнал ва тўпламларда нашр этди. 1972 йилда ўзбек шарқшунос олими Шоикром Шоисломов уни таҳлил ва насрий таржима қилиб, Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриётида ўзбек тилида чоп этди ҳамда бу асар асосида номзодлик диссертациясини ёқлади. Асар 1326 байтдан иборат бўлиб, бунда Ибн Сино тиббиётнинг турли-туман соҳаларига тўхталади ва инсонга энг зарур бўлган тиббий маслаҳат ва йўриқномаларни баён этади. Асарда муаллиф овқатланиш ва ухлаш гигиенаси, нафсоний кайфиятлар, соғлиқни сақлаш ҳақида инсон организми учун истеъмол қилиниши лозим бўлган нарсалар ҳақида, ичимлик сувлар, ичкиликлар, бадан тарбия ҳақида, иссиқ ва совуқ пайтда сафарда қилинадиган ишлар ҳақида, болалар тарбияси, боланинг туғилиши ва гўдаклиги ҳақида, дори-дармонларни ишлатиш ҳақида баҳс юритади¹.

Бундан ташқари, Ибн Синонинг ахлоқ мавзуидаги қарашлари унинг “Китоб ан-ансоф” (“Адолат китоби”) да ҳам ўз ифодасини топган. Бу асар йигирма жилддан иборат. Лекин у бизгача етиб келмаган. Бу тўғрида олимнинг садоқатли шогирдларидан бўлган Абу Убайд ал-Жузжоний шундай ёзади: “Шайх Абу Али ибн Сино “Китоб ал-ансоф” (“Адолат китоби”) деган асар ёзди. Султон Масъуд Исфaxonга бостириб кирган куни унинг аскарлари шайхнинг уйини талон-торож қилди, шунда бу китоб ҳам ўша ерда эди, шу тариқа китобдан асар ҳам қолмади”².

Ибн Сино ўзининг “Уюн ал-ҳикма” (“Ҳикмат булоқлари”) асарида ҳам таълим ва ахлоққа оид ўз фикр-мулоҳазаларини билдиради. Унда айтилишича, ахлоқ фани одамнинг чинакам бахтли бўлиши учун унга доимо йўл-йўриқ кўрсатиб берадиган фандир. Бу

¹ Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърий асари (“Уржуза”) Т.; 1972.

² Жонматова Ҳ. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия тўғрисида. Т.: Ўқитувчи, 1980, 13-бет.

фан кишининг хулқи, феъл-атвори устидан раҳбарлик қилади. Бу фан шундай одамларни тайёрлаб бериши керакки, улар фақатгина ўзи учун яшамасдан, балки бошқалар ва жамоат ҳамда унинг манфаати учун яшашга интилиши керак. Инсонлар бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшаши, уларда инсонпарварлик руҳи ривожланиши лозим. Инсонлар камтар, иродаси кучли, тежамкор бўлиши зарур. Инсонда меҳнатга муҳаббат, яхши ахлоқий сифатлар ва ҳалоллик доимо устун туриши керак. Яхши хулқли кишиларда инсонларнинг энг яхши хислатлари мужассамлашган бўлади. Шунингдек, асарда кишидаги одамшавандалик, бир кори хайр қилишга ишонч, ирода, бу борада тадбиркорлик, дўстга нисбатан ҳурмат-эҳтиром, душманга нисбатан нафрат хислатларининг бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритилади¹.

Ибн Синонинг “Ал-уржуза фи-т-тибб” (“Тиббий уржуза”) достони унинг тиббий асарлари ичида “Тиб қонунлари”дан кейинги ўринда турувчи энг машҳур асаридир. Мазкур достон араб тилида ражаз услубида ёзилган бўлиб, ҳажми нисбатан кичик бўлишига қарамасдан (2644 қатор), тиббиёт ҳақидаги таълимотни бутунлай ўзида мужассам этган. Китоб тиббиётни ўрганувчилар учун дарслик сифатида мўлжалланган эди (шеърларни эслаб қолиш осонроқ бўлганлиги туфайли, дарсликлар кўпроқ шеърый шаклда ёзилар эди). Шунингдек, асарда ахлоқ-одоб, вафо ва садоқат каби инсоний зийнатларга эътибор қаратилган. Ибн Сино ушбу дидактик достонига ёзган муқаддимасида: “Мен унга мукаммал либос кийдирдим ва гўзаллик чакмонига ўралганини кўриб, ўзим ҳам ундан шодландим”, - дейди. “Гўзаллик чакмони” – бу асарнинг мазмунини белгилаб берувчи шеърый шаклдир. Шу боис “Уржуза” ўрта аср тиббиётининг ўзига хос “Ва де месум” и (айнан “мен билан юр”), яъни етакчиси бўлиб қолди. Кейинги асрлардаги йирик олимлар ҳам мусулмон оламида “Уржуза”нинг жуда оммавийлашиб кетганлиги билан ҳисоблашишга мажбур бўлганлар. “Уржуза”га кўплаб шарҳлар битилган ва у қайта-қайта жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Шарҳловчилардан Ибн Рушдни, ҳамда “Уржуза”ни ўта қадрлаб, уни “.... фаннинг барча негизларини ўз

¹ Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1 китоб. Т.: Фан, 1983. 15-18-бетлар.

ичига олади ва бутун бир китоблар коллекциясидан-да ортиқроқ туради”, - деб билган Муҳаммад ибн Исмоилни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

“Тиббий уржуза”нинг ёзилиш сабаблари ҳақида Ибн Сино шундай ёзади: “Мен баъзи мамлакатларда тиб санъати табибларнинг бирлашишига эмас, балки касалхоналар ва мактабларда уларнинг орасида ўзаро баҳс ва мунозарани вужудга келтирганини кўрдим. Мен ўз илмий жамоасини бойита олишга қодир бўлмаган инсонларни кўрдим: касалхона, мактаб – унинг қонун-қоидалари ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаган инсонларни, бирон-бир ахлоқий асосдан маҳрум, тиббий билимларини ривожлантирмасдан юрган, уни етарли даражада ўрганмаган инсонларни, бирор пойдеворга эга бўлмаган билимлари билангина ҳаракат қилаётган ва ўзларини устоз деб ҳисоблаган инсонларни кўрдим”¹.

Ибн Синонинг уқтиришича, инсонларда эзгу ният, ҳиммат, хайр-саховат, шижоат, адолат, покизалик, билимдонлик, иродалилиқ хислатлари билан бирга хасислик, ўғрилиқ, товламачилиқ, қўрқоқлик, такаббурлик, ифвогарлик, дангасалиқ, мунофиқлик, кибрлилиқ каби салбий ахлоқий хислатлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин.

Ибн Сино фикрича, инсонлар феъл-атворида айрим нуқсонлар бўлади, қайсики одамлар доимо булардан ўзини асраб-авайлаб юриши, иложи борица улардан қочиши лозим. Ана шу нуқсонларни у санаб кўрсатади. Буларга ёлғончилик, рашк, хусумат, қасд олиш, тухмат, иродасизлик каби салбий хислатларни киритади. Булар ичида энг катта нуқсон, дейди Ибн Сино, кишининг ноёб фазилати бўлган илмга зид келадиган нодонлигидир.

Ибн Сино киши қалбига бўлиши мумкин бўлган мана шундай хислатларни “Ҳайй ибн Яқзон” асарида рамзий ишоралар билан баён қилади, яхши-ёмон хулқ, феъл-атворларни иборали тарзда “киши ошналари” тариқасида талқин қилади. Бу ошналарнинг баъзиси кўп номақбул йўлларга бошлайди, инсон ана шу йўлларга киришдан ўзини эҳтиёт қилиши лозимлигини уқтиради.

¹ Абу Али Ибн Сино. ЎМЭ. Т.1.2002. 60-бет.

“Яхшилик ҳаммага бевосита севимли, - дейди Ибн Сино ўзининг “Рисола фи-л-ишқ асари”да, - агар шундай бўлмаганда эди, ҳар ким ўзи истаган, ёки орзу қилган ёки ўзича яхшилик деб тасаввур қилган бирор нарсасини ўз олдига мақсад қилиб қўймаган бўларди”¹.

Ибн Сино ўз асарларида дўстлик, ҳамжихатлик ва биродарлик каби ғояларини тарғиб қилади, киши ҳаётида чин дўстлик эътиқод сифатида улуғланишини кўрсатади. Дўстликка таъриф бериб у қуйидагиларни ёзади: “Дўстлик инсонга хос бўлган шундай бир хислатдирки, бунда бошқа бировга яхшилик исталади, бунда инсон яхшиликни аввало дўстлари учун истайди, Дўст бу яхши кўрувчидир. Дўст ўз дўстининг хурсандлигида ҳам, бахтсизлик кезларида ҳам қайғу ва шодлигига шерик бўлади”².

Дўстликнинг ташқи кўриниши аломатларига тўхталиб, Ибн Сино уни уч турга бўлади: биринчиси, суҳбатлашиш бўлиб, бу дўстликнинг шундай ҳолатидирки, бунда икки киши ҳозирлигининг вақт узунлигини билдиради. Иккинчиси, қувонч бўлиб, бу учрашувдаги лаззатни билдиради. Учинчиси, боғланиш бўлиб, бу никоҳ орқали боғланишни билдиради³.

“Инсонлар ичида нени яхши кўрувчилар бўлса, бу сенга ва сенинг яқинларингга яхшиликни истовчилар бўлади, - дейди Ибн Сино, - мабодо шундайлар топилиб қолса, у ҳолда илтифот мунтазам равишда чин кўнгилдан ҳамда беминнат бўлиши керак. Ҳақиқий дўст сенинг дўстингга дўст, душманингга душман бўлади. У дўст душманидан узоқлашади, дўстига яқинлашади. Бунинг акси бўлиши мумкин эмас. Чунки бунинг акси бўлса, душманлик саналади”⁴.

Ҳар бир мавжуд нарса ўз моҳиятига кўра камолотга интилади. Мана шу камолотга интилишнинг ўзи моҳиятига кўра яхшиликдир. Ибн Сино ўзининг “Донишнома” асарида яхшиликнинг икки томонини кўрсатиб ёзади: “Биринчи яхшилик қилувчига тегишли бўлса, иккинчиси, яхшилик қилинувчига тегишлидир. Иккинчи яхшилик қилинувчи учун яхшилик ҳисобланади. Лекин яхшилик

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т.: Ўзбекистон, 1997, Ибн Сина. Трактат о любви. Стр.60.

² Ибн Сино. Ал-Хитоба, 135-бет.

³ Ибн Сино. Ўша асар, ўша бет.

⁴ Ибн Сино. Ўша асар, ўша бет.

қилинувчининг мукаммал эмаслигидан дарак беради. Чунки у мукаммал бўлганда эди, у яхшилиқни қабул қилишга муҳтожлик сезмас эди”¹.

Агар яхшилиқ уни амалга оширувчи учун қандайдир мақсадни кўзлаб қилинаётган бўлса ёки мажбурий равишда қилинаётган бўлса, у ҳолда яхшилиқ бўлмай қолади, чунки комил яхшилиқ доимо мажбуриятсиз, бирор нарсанинг эвазига қилинмаган яхшилиқдир, бундан чиқди у чинакам яхшилиқ саналади².

Ибн Сино яхшилиқни фойдасиз ёки фойдали, роҳат ва хузур-ҳаловатга олиб келиш ва келмаслик билан ҳам баҳолайди. “Бирор манфаатни кўзлаб қилинган яхшилиқда нимадир берилади ва нимадир олинади. Лекин олинadиган нарсa ҳамма вақт кўзга кўринмайди. У хурсандлик, ташаккур, оддийлик кабилар бўлиши мумкин. Қаерда алмашув бўлса, ўша ерда манфаат ётади. Онгли одам нимаики кўнгилдагидек бўлса, у фойдали деб ҳисоблайди”³.

Ибн Сино ўзининг “Уй-жой тутиш тадбири” ҳақидаги асарида аёлларнинг ўн етти ҳислатини санаб кўрсатади; буларга дастлаб аёл оқила ва иймонли, шарм-ҳаёлик ва ор-номуслик, дидли ва фаросатлик, ораста, ўз эрига садоқатли, фарзанд кўра оладиган, итоаткор, дилкаш, бехархаша, покиза, вазмин, мулойим ва ўзини тутиб олган жиддий ва улуғвор, ҳар бир хатти-ҳаракатида яхши ҳислатлари сезилиб турадиган тежамкор, эрининг оғир дамларида унга малҳам бўла оладиган мушфиқу меҳрибон бўлиши керак.

Демак, Ибн Сино бу ерда аёлнинг донолигини кўкларга кўтариб мақтайди. Унингча, агар аёл оқила бўлса, ўз эрининг ишончли дўсти ва ҳамдарди бўла олади, у бевафоликни қоралайди, оилани ҳалокатга олиб борадиган сабаб ўша бевафолик, дейди. Инсон ўз хатти-ҳаракатларида эркин эмас, деган нотўғри хулқ-атвор ҳомийлари фикрига қарши ўлароқ Ибн Сино киши доимо эркин ва озод ҳаракат қилиши лозим, ўз хатти-ҳаракатлари учун инсонга масъулият, бурч юклатилган, дейди.

Инсонда, дейди у, яхши ва ёмон майллар мавжуд бўлади ва инсон ўз характери́ни шакллантириб боради, агар яхшилиқ

¹ Ибн Сино. Донишнома, Сталинобод, 1957, 202-бет.

² Ибн Сино. Ўша асар, 216-бет.

³ Ибн Сино. Ўша асар, 194-бет.

фазилатига мойиллик инсон табиатини гўзаллаштиради, ёмонликка мойиллик эса унинг хулқини тубанлаштиради, яъни маънавий қашшоқликка олиб келади.

Ибн Сино бола тарбиясига оид ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирар экан, бола тарбиясини унга исм қўйишдан бошлашни лозим топади ҳамда болаларга яхши, муносиб исм танлашни ота-онанинг дастлабки олижаноб вазифаларидан ҳисоблайди.

Сино бола саломатлиги ҳақидаги фаннинг асосчиларидан биридир. Унинг турли асарларида билдирган кўплаб мулоҳазалари фикрнинг чуқурлиги, инсонпарварлиги, таълим тарбиянинг қатор масалаларини ечишга тўғри ёндошилганлиги билан кишини ҳайратга солади.

Алломанинг фикрича, тарбия бергувчининг бутун диққат-эътибори “боланинг хулқ-атворини яхшилашга, тегишли парваришни амалга оширишга, боланинг теварагида у ёқтирмайдиган бирорта нарса ёки ҳодисанинг бўлмаслигини таъминлашга қаратилиши даркор. Буларнинг бариси икки томонлама наф келтиради: 1) боланинг қалби ёлғиз эзгуликларнигина билади ва унда мустаҳкам, ўзгармас хулқ-атвор шаклланади; 2) хулқ-атвори мана шундай тартибда такомиллаштириш боланинг жисмоний ривожланишига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Шу боис, боланинг ҳам ахлоқий, ҳам жисмоний саломатлиги унинг тарбиясига боғлиқ бўлар экан”.

Унинг асосий тамойиллари қуйидагича: Алломанинг фикрича, авваламбор ота ўз фарзандига яхши исм қўйиб, унга ҳам жисмонан, ҳам маънан соғлом энага ёки тарбиячи ёллаши лозим. Гўдак эмизикли ёшдан ўтиши биланок, отаси у ҳақда қайғуриши, уни нохуш таъсир ва шу каби кўнгилсизликлардан ҳимоя қилмоғи зарур. Бола олти ёшга қадам қўйганда унга мураккаб бўлмаган вазифаларни бажаришни ўргатиш керак. Бироқ бунини, Ибн Синонинг тавсиясига кўра, эҳтиёткорлик билан, болани ҳаддан зиёд зўриқтириб юбормасдан амалга ошириш, боланинг топшириқни бажаришга қизиқиш билан қарашини назорат қилган ҳолда бажариш лозим бўлади. Ибн Сино бундай болаларнинг хулқ-атвори рисоладагидек ривожланиб, соғлом ва бардам ўсишларига ишонч билдирган.

Мактабда фақат яхши муаллимлар ишлашлари керак. Ибн Синонинг фикрича, муаллим мардонавор, ростгўй ва покиза инсон бўлмоғи, бола тарбияси усуллари хамда маънавият қонун-қоидаларини мукаммал билиши зарур. Аллома боланинг якка-ёлғиз илм олишига йўл қўйиш мумкин эмаслигига, бу уни бахтсиз қилиб қўйишига ишонар эди. Болалар бир-бирлари билан ўзаро мулоқотда бўлиб туришлари, бир-бирларидан яхши хулқни ўзлаштиришлари даркор. Муаллим, Ибн Синонинг ҳисоблашича, қуйидаги қонидани ўзлаштириб олиши шартдир: ўқувчини нохуш таъсирлардан асраши, унинг хуш ахлоқли ва виждонли дўстлар билан биргаликда бўлишлигини назорат қилиб туриши керак. У боланинг яхши ҳаракатларини ўз вақтида рағбатлантириб туриши, зарур ҳолларда қаттиққўллик кўрсатиши лозим бўлади.

Устоз ўқувчисининг феълени батафсил ўрганиши, унинг ақл-заковати хусусиятларини билиб олиши керак. У шогирдининг қобилиятини ўз вақтида пайқаб, уни ривожлантириши лозим, чунончи Ибн Сино болаларнинг бири ақлий меҳнатга иштиёқманд бўлса, бошқаси – хунарли машғулотларга қизиқишини таъкидлаган. Устоз шуни фаҳмлагандагина, ўқувчидаги иқтидор куртакларини тўғри баҳолаб, унга келажакда касб танлашда кўмаклашиш имкониятига эга бўлади.

Ибн Сино фикрича, болага ёшлигидан бошлаб ёшига мос юмушларни бажаришга ўргатилмоғи лозим. Бунда жуда эҳтиёткорлик билан иш кўриш ҳамда болага керагидан ортиқча иш юкламаслик зарур.

Ибн Сино бола хулқини мўътадилликда сақлашга катта эътибор беради. Бу ўринда боланинг истак ва майлларига диққат қилиш зарур. Ана шундагина бола ёшлиқдан яхши хулқли, эс-хушли бўлиб тарбияланади. Бундай тарбия воситалар қўлланилмайдиган оилаларда болалар жиззаки, жаҳлдор, кўрқоқ ва заиф бўлиб ўсадилар.

Ибн Сино фикрича, ўқитувчи мард, ҳалол-покиза, одобли, самимий ва хулқи билан намуна кўрсата оладиган бўлиши керак.

Тарбиячи болаларни яхши кўриши, ҳурмат қилиши, улар билан хушмуомала бўлиши шарт. Агар бола вазифасини яхши бажарса уни ўз вақтида рағбатлантириш, гоҳида мактаб қўйиш, аксинча бўлганда

эса, унга танбеҳ бериш керак. Бола тарбиясида бу ҳолат муҳим ҳисобланади.

Минг йил муқаддам битилган алломаимизнинг бу фикрлари баркамол авлодларимизни тўғри йўлга солишга, уларни жисмонан соғлом, маънан етук қилишга, бугун мустақил Ўзбекистонимизнинг келажагини юксакликка, байроғини баланд кўтаришда беназир хизмат қилади.

Ибн Сино ижтимоий-фалсафий, таълим ва тарбияга оид асарларида инсонларни фан, маданият, билим ва маърифатга эга бўлмоқ учун, илмнинг машаққати йўлида оғишмай меҳнат қилиб баркамоллик сари интилишга, ҳар бир муаммоли масалага илмий-назарий ёндашишга, ростгўй, виждонли бўлишга – хуллас одамийликнинг энг яхши хислатларини ўзида акс эттиришга ва инсон деган улуғ номни янада ардоқлашга чақиради.

Ибн Сино ўз фикрига садоқатли тарзда илмнинг турли соҳаларини эгаллаган, жуда кўп аниқ фан тармоқларини пухта ўрганган донишманд эди. Олимнинг бизгача етиб келган 242 асардан 80 таси фалсафа, илоҳият ва тасаввуфга тегишли, 43 таси табобатга оид, 19 таси мантиққа, 26 таси психологияга, 23 таси тиббиёт илмига, 7 таси астрономия, 1 таси математика, 1 таси мусиқага, 2 таси кимёга, 9 таси этикага, 4 таси адабиётга, 8 таси бошқа олимлар билан бўлган илмий ёзишмаларга бағишланган¹.

Ёш авлодга таълим-тарбия бериш масалаларига Ибн Синонинг муносабати қизиқарли ва ибратлидир. Улар жуда илғор ва ҳозирги замон педагогик қарашларига яқиндир. Ибн Сино Шарқ олимлари ичида биринчилардан бўлиб тарбиялаш услублари баёни ва тизимини берган. Бу масалаларга унинг “Тадбир ул-манозил” рисоласи, “Тиб қонунлари” асари, “Китоб аш-шифо” фалсафий асари ва бошқа кўплаб таърифлари бағишланган.

Абу Али ибн Сино асарларида камолотга эришишнинг биринчи мезони – маърифатни эгаллашга даъват этади. Чунки илм-фан инсонга хизмат қилиб, табиат қонунларини очиб авлодларга етказиши керак. Бу мақсадга етишиш учун инсон қийинчиликлардан қўрқмаслиги зарур, дейди у:

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. Т., 2004.

“Эй, биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан қўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг қўрқоғидир”¹.

Зеро, маърифатли киши жасур, ўлимдан ҳам қўрқмайдиган, фақат ҳақиқатни билиш учун ҳаракат қиладиган бўлади, дейди у фикрини давом эттириб.

Билимсиз кишилар жоҳил бўлади, улар ҳақиқатни била олмайдилар, деб уларни етук бўлмаган кишилар қаторига қўшади. Бундай кишилардан илмий фикрларни сир тутиш кераклигини таъкидлайди.

“Ҳай ибн Яқзон” қиссасини Ибн Сино 1023 йили Ҳамадонга яқин бўлган Фараджон қалъаси қамоқхонасида ёзган деган маълумотлар тарихий манбаларда учрайди. Қисса араб тилида ёзилган.

Иврит (қадимги яҳудий) тилига қиссанинг шеърий таржимасини Ибн Эрза (1174 йилда вафот этган), насрий таржимасини 1886 йилда П.Д.Кауфман амалга оширган. Инсоннинг табиатига хос бўлган ижобий ва салбий жиҳатларнинг таърифига катта ўрин берилган, қиссанинг ўзи эса, умуман инсоннинг маънавий қиёфасига, интизомига, уни номаъқул қилмишларга эргашишдан қайтаришга бағишланган. Қиссадаги барча қаҳрамонлар маълум рамзий сиймоларни гавдалантиради: ёш йигит билан бирга Ғарбдан шарққа саёҳат қилаётган қария сиймоси – фаолият кўрсатаётган онг рамзидир. Ғарб деганда моддий олам, яъни инсон танаси, шарқ деганда – инсоннинг руҳий олами, яъни инсон идроки тушунилади. Идрок инсонни ярамас кирдикорлардан огоҳликка чақиради, мантиқ илмини ўрганишга ундайди. Қиссада мантиқни – фаросат (яъни физиогномика) деб юритилган.

Инсон феъл-атворидаги қизиққонлик, мунофиқлик, таъмагирлик, зулмкорликка, ўғрилик ва алдамчиликка мойиллик, ўзининг ҳою-ҳавасларини қондириш истаги, эҳтиросларга берилиш, ҳайвоний ҳирслар – буларнинг барчасини Ибн Сино бузуқ ниятли “дўстлар” деб атаган. Ибн Сино инсон ўзининг “жиловини” мана

² Ҳошимов К., Нишоновна С. Педагогика тарихи. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. 2005. 90-бет.

шундай “дўстлар”нинг қўлига топшириб қўймаслиги кераклиги ҳақида огоҳлантиради. Инсон доимо улардан юқорироқ туриши, доимо ақл-идроки доирасида одимлаши лозим – шундагина у ўз дўстларини тўғри йўлдан бошлаб боради. Улар сени ўзларига бўйсундириб олмасларидан аввалроқ, - дейди Ибн Сино, - сен уларни ўзингга бўйсундиришинг лозим.

Ибн Сино бу асарида илм-маърифатни ўрганишга киришгани туфайли кўзи очилгани, натижада Ақл (Ҳайй ибн Яқзон) кўзига кўрингани ва илм унга ўз жамолини намоён этганини ҳикоя қилар экан, илм – ақлни ўлим билмайдиган уйғоқ, қаримайдиган ёш, бели букилмайдиган – барваста, нуроний сифатида тасвирлайди. Тафаккур қилиб зарур бўлган ва билиши мумкин бўлган нарсаларни ўқишга киришгани, бу йўлда ақлни ишга солиб, фаросатли бўлиб, ўзини ёмонликлардан четлаштирадиган турли хусусиятларини билиб олганлигини қайд этади.

Демак, “Ҳайй ибн Яқзон” мантиқ илмига бағишлангани билан ҳам ақлий тарбияда катта аҳамиятга эга. Рисола инсондаги ёмон иллатларни бартараф этишда илму фан, зиёнинг аҳамияти, инсондаги ақл-тафаккур қувватининг ёмон иллатлардан қутулиши, ўзлигини англаш воситаси эканлиги билан адабий-фалсафий асаргина бўлиб қолмай, тарбиявий асар сифатида ҳам қимматлидир.

Шунинг учун ҳам у одамларга қарата шундай хитоб қилади: “Эй биродарлар! Бир-бирингиз билан самимий дўст бўлиб, ҳақиқатни очинглар. Ҳар бир киши ўз биродари учун кўнглидаги самимийликдан [тўсқинлик] пардасини очиб ташласин. Шундай қилингларики, биродарларингиз сизлардан [ўзи билмаган] баъзи нарсаларни ўргансин ва яна бошқалари [бўлса] баъзи нарсаларни ўрганиб, ўзини камолотга етказсин”.

Модомики, инсон алоқага муҳтож экан, бошқа биров билан қўшинчилик қилиш учун унинг уйи ёнига уй солади, ўзининг эҳтиёжини қондириш учун эса ишлаб чиқариш маҳсулотларини алмаштиради, душманлардан сақланиш учун ўзгалар билан бирлашади. Мана шу тариқа жипслашиши ва ҳамкорлик ҳисси, бошқаларга нисбатан севги-муҳаббат ва умумий ахлоқий негизлар ишлаб чиқилади. У дўстликни шундай таърифлайди:

- ҳар қандай қийинчиликларга қарамай ўз дўстини бошига мусибат тушганда ёлғиз қолдирмайдиган дўстлик;
- манфаатлари ўхшаш ва фикран яқин дўстлик;
- ўз шахсий манфаати ва эҳтиёжини қондиришга қаратилган дўстлик¹.

Олим даъват қилган йўлига намуна ўлароқ ўз давридаги мавжуд фан тараққиётининг барчасини эгаллайди, илм йўлида қанчалик машаққат чекмасин, у ўз илмини ҳали жуда оз деб ўйлайди.

Олим бу ҳақда камтаринлик билан:

Ҳеч бир гап қолмади, маълум бўлмаган,

Жуда оз сир қолди мавҳум бўлмаган.

Билимим ҳақида чуқур ўйласам,

Билдимки ҳеч нарса маълум бўлмаган, - дейди.

Унинг фанга, табиат сирларини эгаллашга бўлган интилишлари чексиз эди. Ибн Сино бутун фаолиятини ҳақиқатни билишга қаратди; у ўзининг бу йўлдаги интилишларини ушбу сатрларда ифодалайди:

Ё етарман мақсадимнинг чўққисига охири,

Ё бу йўлда шум ажалдан топгуси ором бу жон.

Ибн Сино фаннинг жуда кўп, хилма-хил соҳаларига қизиққанини, имкони борича уларни билишга уринганини ёзиб, фаннинг кўп тармоқлари, кўп соҳалари ҳали ўз камолотига етмаганини қуйидагича ёзади:

Кўнглимда минг қуёш нур сочди, лекин,

Камолга заррача ҳам йўл топмади.

У одамларни илм — камолотни эгаллаш йўлидаги қийинчиликлардан чўчимасликка, дадил, сабот билан қадам қўйишга ундайди: “Одамларнинг дадили келажақдаги ишдан кўркмайди. Энг кўркқоқ кишигина ўз камолотини охирига етказмайди”.

Ибн Сино диний таассубчиларга, ўзини олим деб, тоат-ибодатдан нари ўтмайдиган ва кимки билим ва санъат, фан-

¹ Ҳошимов К., Нишонова С. Педагогика тарихи. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. 2005. 92-бет.

маърифат билан шуғулланса, уни қоралаб, даҳрийликка айблайдиганларга қарши шафқатсиз кураш олиб боради.

У жоҳилларни ёруғ дунёни кўра олмайдиган кўрларга тенглаштиради: “Қуёш кўрларга кўринмай, бекинганидек, бу жоҳилларга ҳам дунёда тўғри йўл байроқлари кўринмай қолади”.

Ибн Сино бундай жаҳолатпарастлар олдида гапириб овора бўлгандан кўра илмингни яшириб турганинг дурустроқдир, демоқчи бўлади.

У баъзи лаёқатсиз, субутсиз кишиларнинг юқори мансабларга миниб олиши, уларнинг руҳсиз, ҳиссиз ишлари ҳақида куйиниб ёзади: “Нуқул жонсиз нарсалар юқорига кўтарилишда давом этапти. Ажабо, у ҳам жонсиз бўлса-ю, ҳам ўсса!”.

Ибн Сино ўсиб келаётган ёшларга шундай панд-насиҳат қилади:

*Сирингни сўрсалар кимсадан тут пинҳон,
Ҳар кимки гатирмас қўп, удир мулоҳазакор.
Ичингда ниҳон бўлса, сиринг сенинг асиринг,
Ўзинг унга асирсан қачонки қилдинг ошкор.*

Алломанинг комиллик сари бошловчи асарлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Зеро бундай инсонлар яратган ахлоқий мавзудаги асарлар асрлар оша инсонларни яхшиликка, эзгуликка бошлайди.

МУТАСАВВИФ ИЖОДКОРЛАРНИНГ АСАРЛАРИДА КОМИЛ ИНСОН ҒОЯСИ

Жамиятда комил инсонни тарбиялаш, уни вояга етказишда диннинг, маънавиятнинг ўрни жуда муҳим ҳисобланиб келган. Зеро Куръони Каримнинг Ал-Исро сурасида ўқиймиз: **“Дарҳақиқат, (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам килдик ва уларни куруклик ва денгизга (от-улов ва кемаларга) миндириб қўйдик ҳамда уларга пок нарсалардан ризқ бердик ва уларни Ўзимиз яратган кўп жонзотлардан афзал қилиб қўйдик”**¹. Шунга асосан, тасаввуф аҳли инсонни Худонинг ердаги халифаси, икки оламнинг гултожи, каймоги деб таъриф этади. Хазрат Навоий эса “Махбуб ул-қулуб” асарида “Одавий шарифул кавнайндуру” деган сўзни келтиради. Яъни: “Одам икки дунёнинг энг азиз ва энг шариф махлукидир”. Парвардигор оламларни яратар экан, мақсади Инсон эди. Олам Парвардигор хусну жамоли учун кўзгу булса, Инсон бу кўзгунинг мазҳари – Тангри таоло кудрати ва сиру асрори, илму каромати акс этган мўъжиза хилқат. Инсон калби эса Тангри илми ва ишқининг хазинасидир.

Хужжатул ислом Имом Абу Хомид Ғаззолий “Кимёи саодат” асарида ёзадилар: “Инсон фаришта ва хайвон орасидаги махлукдир. Хайвон ривожланмайди, чунки унинг камолот қуввати йук. Фаришта ҳам ривожланмайди, чунки унинг ўзи пок илохий нурдан иборат. Фақат инсондагина ривожланиш, рухий камолот хислати мавжуд”.

Мусулмон шарқидаги Илк уйғониш даврида тарбияга оид асарлар бир неча алломалар томонидан яратилди. Шарқ фалсафий-диний тафаккури тарихида алоҳида мавқега эга бўлган тасаввуф таълимотида комил инсон ғояси марказий ўринни эгаллайди.

Комил инсон ғояси азал-азалдан халқимизнинг эзгу орзуси, миллат маънавиятининг узвий бир қисми бўлиб келган. Зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”да ҳалол меҳнат комилликнинг асосий мезони сифатида талқин этилган. Комил инсон ғояси ислом фалсафасидан озиқланиб, янада кенгроқ маъно-

¹ Куръони Карим. (маъноларининг таржима ва тафсири). Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. Тошкент, 2006, 289 бет, 70 оят.

мазмун касб этган. Ибн Сино, Беруний, Фаробий, Навоий каби мутафаккирларнинг комил инсонни тарбиялаш ҳақидаги фикрлари жамият тараққиётига янги маънавий имкониятлар излаш мақсадлари билан боғланган.

Тасаввуф Шарқ халқларининг маънавий ҳаёти тарихида муносиб из қолдирган диний-фалсафий оқимлардан биридир. Ўн асрдан ортиқ тараққиёти давомида тарихий даврларнинг ижтимоий, маданий-ғоявий ва ахлоқий талабларига мос ҳолда турли шакл ва йўналишларда ривожланиб келади¹.

Маълумки Мавороуннаҳр худудида ва қадимий Туркистонда тасаввуфнинг Яссавийлик, Нақшбандийлик каби тариқатлари шаклланган ва ривож топган. Аҳоли зич жойлашган, ҳунармандчилик ёки деҳқончилик билан тирикчилик қилинадиган ҳудудларда дарвишлар халқ хайр-эҳсонлари ҳисобидан яшаб турганлиги учун яссавийликнинг барча талабларини, жумладан, қаноат ва зуҳд билан чекланишини бажаришнинг имкони бўлмаган. Натижада Яссавийлик асосан Турон заминининг туркий кўчманчи чорвадорлар орасида вужудга келган ва тарқалган. Абдуҳолик Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбандларнинг кишиларни меҳнатга, ҳунармандчилик билан шуғуланишга даъват этувчи таълимотлари эса кўпроқ шаҳарлар ва улар атрофларида тарқалди.

Тасаввуф таълимоти ўз тарафдорларига ҳалол ризқ, адолат, инсоф, маънавий ва жисмоний поклик, сабр ва қаноат каби инсоний фазилатларни ривожлантириб, етук инсонийлик — комил инсон даражасига етишишни тарбиялаган. У эл орасида ёйилиб, ҳақ ва ҳақиқатга ташна кишиларнинг юрагини банд этганига сабабчи бўлиб, ҳаттоки халқ орасида расмий исломдан ҳам мақбулроқ ва яқинроқ аҳамият касб этган.

Аҳмад Яссавий ўз таълимотида комилликка элтувчи мақомларни шундай келтиради: “Ва у мақом тариқатда турур: таслим турур, яъни агар бало ва меҳнат бошига келса ўзини таслимга бажонудил солғай. Яна ичмақдин ва емақдин, киймақдин халқдин тиламасун ва гилам порасини атласдан зиёда қурсун, кундузи рўза,

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Т, 2006, 43 б.

кеча номозда бўлсун ва тиловати Қуръон бирла бўлсун”. Яссавийлик тариқати ўша даврда халқни эзаётган золимларнинг ёвузликларини фош этиш, жамиятдаги адолатсизлик, ҳақсизликни қоралайди, тўғрилиқ, софдиллик, одиллик, инсоф ва диёнат, поклик ва эзгуликни ҳимоя қилади.

Ҳожа Аҳмад Яссавий ўз таълимотининг фалсафий илдизлари тўғридан-тўғри Қуръон ғояларига бориб тақалишини, ҳикматлари мағзи Қуръоннинг мазмунини ташкил этишини, улар Худонинг сўзларидан келиб чиқиб битилганини алоҳида кўрсатиб ўтади: Мани ҳикматларим-фармони субҳон, Ўқиб олсанг, ҳамма маънийи Қуръон. Худойим сўзидан чиккай бу ҳикмат Эшитганга ёғар борони раҳмат”, деб алоҳида таъкидлайди. Ушбу ақидага асосланган Ҳожа Аҳмад Яссавий тариқат босқичларида қанчалик юксалмасин, комил инсон даражасига эришмасин, ўзини шунчалик ҳокисор тутарди ва бу ҳислатлар унинг бутун таълимотига ҳам сингдирилган. Ҳожа Аҳмад Яссавий ислом динига садоқати, инсонпарварлик ғояларини кенг халқ орасида фаол тарғиб этганлиги сабабли ҳам “Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Ҳожа Аҳмад” деган нақл халқ орасида ёйилиб, машҳур бўлиб қолган, яъни комил инсон тимсоли бўлган.

Тасаввуф ва унинг Яссавия тариқатида ҳам инсоннинг моҳияти икки асос модда ва руҳдан иборатлиги билан изоҳланади¹. Ҳар қандай кишида шу икки асоснинг хусусиятлари жамланган бўлиб, моддийлик ғалаба қилса, инсонда ҳайвонийлик ва агар руҳ томони устун келса, инсонда илоҳийлик ривожланади, руҳ жисм қулига айланмаслиги, аксинча жисм руҳ учун бир асбоб, восита сифатида хизмат қилмоғи керак, руҳлари тараққий этган инсонлар ақлу заковати, илҳоми ва ижодкорлиги, илоҳий фаросати билан ажралиб турадилар, деб тушунилади.

Яссавий таълимотида диний-фалсафий тушунчалар билан уйғун тарзда келадиган кўплаб маъно борки, уларда инсонни улуғликка, комилликка чақирилади, ёмонлик билан яхшиликни фарқлашга, ҳалол нима, ҳаром нималигини билишга, тўғрилиқни

¹ Комилов Н.. Тасаввуф ва Шарқ фалсафаси. “Шарқ машъали” журнали. 1998 й. 1-2 сон. 47-51 бетлар.

ёқлаб, эгриликка бўйин эгмасликка ўргатилади. Тасаввуф гуноҳни қоралайди, аммо гуноҳларга иқрорликни тўла ёқлайди, чунки тавба-тазарру – тозаланиш, покланиш демакдир, деб тушунтиради.

Маълумки, тасаввуф ҳар томонлама етук бўлган комил инсонни вояга етказиш ва такомиллаштириш масаласига асосий эътиборни қаратади. Кўпчилик тасаввуф шайхлари (Абдухолик Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқалар)нинг эътироф этишларича, сўфийларнинг руҳий такомили учун тўрт босқич – шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатни босиб ўтиш зарурдир. Бу босқичларга эришиш бир лаҳзалик руҳий ҳолат ёки ҳодиса бўлмасдан, балки такомилга эришиш учун узок вақт риёзат чекиши талаб қилинади. Шундагина Аллоҳ васлига зухур бўлиш мумкин. Инсон ўз нафси амморасини тийиш орқали руҳини поклаши ва абадий руҳ билан бирлашиб кетиши мумкин. Бундай кишилар сўфийлик мақомига эга бўладилар ва комил инсон даражасини эгаллайдилар.

Шундай қилиб, суфийлик тариқатларининг барчасида марказий ғоя – бу комил инсон бўлиб, кишиларни камолот сари етаклаган ва чорлаб келган. Айникса Нақшбандийлик таълимотидаги “Дил ба ёру – даст ба кор” (Қўл ишдаю қалб Оллоҳда) ғояси кишиларни меҳнатсеварлик, ҳаққонийлик ва покликка, яъни камолот сари интилишга тарбиялаб келган. Ушбу ўғитлар бугунги кунларда ҳам ўзининг ахлоқий-тарбиявий ахамиятига эга бўлиб келмоқда.

Тасаввуф – инсон камолоти, ахлоқий покланиш ҳақидаги илм дедик. Бу тушунча комил инсон концепциясида аниқ кўзга ташланади. Инсон учун қайғуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш тасаввуфнинг доимий ўзак масаласи бўлиб келган. Айникса, инсоннинг ботиний олами, ички зиддиятлари, руҳ ва жисм орасидаги кураш сўфийларни кўп қизиқтирган. Улар инсонда азалий икки қарама-қарши куч – раҳмоний ва шайтоний қувватлар борлигини, инсон Аллоҳнинг бандаси сифатида шайтон қутқусини енгиб, раҳмоний фазилатларга эга бўлиши лозимлигини таъкидлайдилар. Инсоннинг ҳаётдаги ўрни, жамият бўлиб яшаш тартибларига ҳам шу мавқедан туриб қаралган; чунончи, ижтимоий низолар, уруш-

жанжаллар, мулкый тенгсизликнинг туб моҳияти, бош сабабини ҳам тасаввуф инсон табиати ва сийратидан қидиради, инсоннинг ахлоқини тузатишни унинг табиатидаги салбий, ҳайвоний кучларни мавҳ этишдан бошлаш керак, деб тушунтиради. Тасаввуфчилар инсон табиатидаги салбий кучларни умумий ном билан «нафс» ёки «нафси аммора» деб атадилар ва унга қарши уруш эълон қилдилар. Мол-дунё тўплаш, нафс эҳтиёжига қараб юриш, хирсу ҳавас қатъий қораланди, инсонни (демакки, инсониятни ҳам) ноқислик ва фалокатлардан қутқаришнинг бирдан-бир тўғри йўли – нафсни ўлдириб, қаноат билан ҳалол яшаш, руҳ – иродани чиниқтира бориб, инсонда инсонийликни, яъни илоҳийликни тантана эттириш зарур, деб тарғиб қилинди.

Ушбу фикрлар улуғ шайхларнинг «тасаввуф» тушунчасига берган таъриф-изоҳларида аниқ ифодаланган.

«Тасаввуф нима?» деган саволга Шайх Нурий жавоб бериб айтади: «Тасаввуф – нафс лаззатларидан воз кечишдир»¹. Ёки Шайх Сафий Алимшоҳ жавоби бундай: «Тасаввуф – нафс манзилларини босиб ўтишдир». Шайх Равим сўзи: «Тасаввуф – Худо йўлида нафсдан кечмоқдир».

Нафс худбинликни, ўзим бўлай фалсафасини туғдиради. Нафс домига тушгандан кейин киши ҳеч нарсадан тап тортмайди, ҳаром-ҳаришдан ҳазар этмай, бошқалар ҳисобига бўлса ҳам яхши яшашни ўйлайди. Оқибатда у золим, бераҳм риёкор бўлиб қолади. Шунинг учун тасаввуф талаб этган тийилиш, қаноат, сабру фақирлик тариқида гап кўп. «Дунёга бир марта келасан, оладиганингни олиб қол», - илгаридан маълум фалсафа бу. Собик шўро мафкурачилари бунди: «Мен инсонман, демак менга ҳамма нарса раво», деб ўзгартирадилар, аммо мақсад ўша: иложини топгин-да, яхши яша, бошқалар билан ишинг бўлмасин. «Ҳамма нарса раво» фалсафаси одамни иймону эътиқоддан айириб, юлғичлик ва талон-тарожга фатво беради, ваҳшийлик инстинктини кучайтиради.

Комил инсон – бир идеал, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, руҳи Мутлоқ руҳга туташ, файзу кароматдан сероб,

¹ Комилов Н. Тасаввуф ва Шарқ фалсафаси. “Шарқ машъали” журнали. 1998 й. 1-2 сон. 47-51 бетлар.

сурати саранжом, қалби эзгу туйғуларга лиммо-лим показа зот, Навоий тили билан айтганда:

Фонийвашеки, ҳам сўзидур пок, ҳам ўзи.

Ҳуш давлат ул кишигаки, тушгай анинг кўзи.

Тасаввуф аҳли сиғинган идеал – **Комил Инсон** аслида халқ идеали, адабиёт идеали эди. Бу ҳаётбахш таълимотнинг пешволари ёзиб қолдирган асарлар, сўфиёна рухдаги шеър дostonларни мутолаа қилар эканмиз, ёруғликнинг зулмга, хайрнинг шаррга, файзу камолнинг нуқсу ноқислик, калтафаҳмлик ва нодонликка қарши омонсиз жангига гувоҳ бўламиз. Воқеан, тасаввуф шайхлари, зулм ва қоронғулик лашкарига қарши маърифатни қурол қилиб олиб жангга кирган паҳлавонларга ўхшаб кетадилар (Тустарий: «Маърифат жаҳл-нодонликка қарши жангдир»). Улар Каъба деб кўнгилни тан оладилар, кўнгил раъйига юрадиган, дунёни кўнгил орақли биладиган ва кўнгилга сиғинадиган одам Аллоҳнинг севгани деб чиқдилар. Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асаридан: «Исмоил Даббос дедиким, Ҳаж нияти қилиб борурда Шерозга етишдим. Бир масжидга кирдим. Шайх Мўминни кўрдимки, ўлтуриб хирқасини ямайдур эрди, салом қилдим ва ўлтурдим. Мендан сўрдиким, не ниятинг бор? Дедим: Ҳаж ниятим бор. Деди: онанг бор? Дедим: бор. Деди: ёниб онанг мулозаматига бор... Мен эллик Ҳаж қилибмен – бош яланг, оёқ яланг ва зоду ҳамроҳсиз. Барчасин сенга бердим, сен онанг кўнгли шодлигин менга бер!»

Бу одамлар – жамиятнинг тирик виждони эдилар. Кишилар уларга қараб ҳушёр тортар, дунё беҳудлигидан ўзига келиб, ўз қалбига, қилаётган ишларига разм солардилар, тавба-тазарруъ қилардилар. Уларнинг афъолу аъмоли инсонлар дилига қувват, кўзига нур бағишлаган.

Моҳиятан олганда, комил инсон ҳақидаги тушунчаларнинг мухтасар мағзи шундан иборат. Аммо бу ҳақда улуғ алломаларнинг қиймат ва аҳамиятини йўқотмаган қарашлари, фикрлари бор. Комил инсон тасаввуф адабиётида кўп марта тилга олиниб, мунозараларга сабаб бўлган ва бу ҳақда махсус китоблар ёзилган. Шулардан Саййид Абдулкарим Гелоний ва Азизиддин Насафий (XIII аср)

ларнинг «Инсонни комил» номли рисоаларини махсус тилга олиб ўтиш мумкин. Аслида эса комил инсон тушунчаси биринчи марта Шайхи Кабир номи билан машҳур бўлган Муҳйиддин Ибн Арабий (1165–1240) томонидан муомалага киритилганини қайд этмоқ жоиз. Ибн Арабий наздида комил инсон – бу ақли аввал ёки нафси аввал, ақли кулл тушунчалари билан маънодошдир. Чунки Тангри таоло илоҳий нурдан илк марта Ақли аввални яратди ва унинг сурату шакли Комил Инсон қиёфасида зухур этди. Шунинг учун **«Халақоллоҳу адама алаъ суратар Раҳману»** (Аллоҳ одамни Раҳмон суратида яратди) деган ҳадис мавжуд. Комил инсон, шу тариқа, Аллоҳнинг Раҳмонун Раҳим сифатларига эга бўлди, дейдилар (Саййид Содик Гуҳарин. Шарҳи истилоҳоти тасаввуф, 1-жилд, 125-бет).

Ибн Арабийнинг фикрича, комил инсоннинг ердаги тимсоли ҳазрати Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламдир. Ул зот вужудида ақлий, руҳий камолот, дунёвий ва илоҳий билимлар жамулжам эди. Пайғамбаримиз халқ ва Ҳақ муқобилида турардилар ва орада восита эдилар. Шундай бўлгач, ҳамма одамларни ҳам ва ҳатто анбиё ва авлиёларни, донишмандларни комил инсон деб аташ жоиз эмас. Ва агар Пайғамбардан ўзга зотларга нисбатан бу сифат айтилар экан, буни шартли таъриф ёинки шу улуг мартабага ҳурмат-эҳтиром белгиси сифатида қабул қилиш керак. Саййид Абдулкарим Гелоний фикрига кўра, ҳар бир инсон иккинчисининг ўрнини босадиган нусхадир ва бир-бирининг қаршисида турган кўзгу кабидир. Битта одамдаги хислат ва сифат иккинчисида акс этиб туради. Аммо фарқи шундаки, бу аксланиш баъзиларда феъл-ҳаракат бўйича бўлса, баъзиларида эса қувва, яъни хислат-хусусиятлар билан намоён бўлади. Демак, истеъдод ва қобилият, хусусият ва сифатига кўра, бир-бирига ўхшаш одамлар беҳад кўп. Буларни умумий ном билан халқ, одамлар, кишилар деб қўя қоламиз. Бирига қараб иккинчисининг хулқу атвори, даражасига баҳо бера оламиз. Аммо шундай комил ва акмал кишилар борки, улар камолотда нафақат ўзга одамлардан, балки бир-биридан ҳам кескин фарқланиб турадилар. Буларни анбиё ва авлиё деб атаймиз. Буларнинг ҳам даражалари бор: баъзилари комил, баъзилари акмал, бир қисми фозил, яна бир қисми

афзал, яна бир гуруҳи эса афзалу акмалдирлар. Саййид Абдулкарим Гелоний мазкур таснифни айтиб, яна қўшиб қўяди: «Комил инсон, воқеан, Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламдир ва қолган анбиёю авлиёнинг камолоти унга нисбатандир, худди фозилнинг афзалга нисбатидай».

Шайх Омилий дейдиким, ҳақгўй олимларнинг фикрига қараганда, олам Комил инсон ҳақиқати туфайли барқарордир, зеро фалаклар унинг нафаси билан айланурлар, мулку малакут ундан таълим олурлар. Шундай мартабада Комил инсонни Ҳақнинг кўзгуси дейдилар. Ҳақ таоло Ўз исми ва сифатларини фақат комил инсонда кўради. Шунини ҳам таъкидлайдиларки, комил инсонгина Ҳақ қудратининг буюклиги, чексизлигига гувоҳ бўла олади.

Ибн Арабий, Шайх Омилий ва Абдулкарим Гелоний қарашларига диққат қилинса, Комил инсон бир кайҳоний вужуд бўлиб кўринади, унинг сифатлари ердаги фоний одамлар сифатига, аниқ шахслар хислатига ўхшамайди. Унда биз жамики ғайритабиий кучларнинг мажмуини мушоҳада этгандай бўламиз. Бу ерда албатта жисмоний куч ҳақида гап бормайди, зотан илоҳиёт ҳақида гап борганда жисмоний куч эътиборга эга эмас. Чунки Холиқият яратган жисмлар илоҳий қудрат олдида арзимас ва ожиз суратлардир. Комил инсон булар назарида оламларни эгаллаган, оламларга, барча жонзотлар ва инсонларга таъсир эта оладиган, инсониятни бошқарадиган бир Буюк руҳдир, Маънавий-Ақлий қудратдир.

Аммо Шайх Азизиддин Насафийнинг «Комил инсон», «Мақсади ақсо», «Зубдатул ҳақойиқ»¹ номли ва бошқа рисолаларида комил инсон масаласи бир мунча бошқача ёритилган. Унда бу тушунча инсоннинг пайдо бўлиши, тараққиёти, мартабалар топиши билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Натижада биз Азизиддин таърифларида айнан ҳаётий одамга хос белгилар, ахлоқий сифатларни ҳам кўрамиз. Яна шунини ҳам айтиш керакки, Насафий исломдаги бир нечта илмнинг инсонга бўлган қарашлари ва муносабатини чоғиштиради, инсонни кайҳоний вужуд сифатида ҳам, ер маҳлуқоти сифатида ҳам таҳқиқ ва тадқиқ этади. Насафийда комил

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Т, 2006, 45 б.

инсон руҳ тушунчаси билан зич алоқада текширилади. Инсон мартабалари руҳ мартабалари сифатида олиб қаралади. Шу учун умумий тушунчалардан аниқ тушунчаларга ўтиб туриш бор. Бунинг сабабларидан яна бири Азизиддин Насафийнинг камолотни уруж (кўтарилиш) ва нузул (тушиш) назарияси асосида тушунишидир. Бу назария ўз навбатида улуғ олам ва кичик олам тушунчалари билан боғланиб кетади. Чунки Насафий Ибн Арабийга қўшилиб, инсонни олами сағир (кичик олам), илоҳий олам ва моддий оламини биргаликда олами кабир (улуғ олам) деб атайти. – Улуғ оламдаги жамики нарса ва хусусиятлар кичик оламда мавжуд, дейди у. Шу тариқа инсон юқори олам – олами кабирнинг кичрайтирилган нусхаси бўлиб ҳисобланади.

Азизиддин Насафий комил инсонга таъриф бериб ёзади: «Билгилки, Комил инсон деб шариат ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф».

Насафий санаган сифатларнинг дастлабки учтаси, яъни яхши сўз, яхши феъл, яхши хулқ Зардушт китоби «Авесто» дан олингандир («Гуфтори нек, кирдори нек, рафтори нек»). Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлғон, риё ва бадкирдорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан эзгу ишларга тайёр туради. Азизиддин Насафий яхши ахлоқ ҳақидаги Зардушт сўзи ёнига «маориф», яъни тасаввуфий покланиш талабини қўшиб қўйган. Унинг фикрича, тариқат йўлига кирган солиқлар вазифа-мақсади ушбу тўрт фазилатни эгаллашдир. Кимки «ўзида шу сифатларни камол топтирса, у камолга эришади».

Насафийнинг мазкур таърифидан иккита хулоса келиб чиқади. Бири шуки, олим назарида комил инсон ҳаётдан ташқари бўлган аллақандай мавҳум зот эмас, балки реал одамдир. Яхши сифатларни эгаллаб борган одам шундай мартабага кўтарила олади. Иккинчи хулоса шуки, Насафийга кўра, комил инсон мартабаси тариқат ва риёзат йўли билан қўлга кирадиган юксак мартабадир.

Комил инсон ҳақида юқорида баён этилган фикрларни ўзаро жамласак, қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

- Комил инсон – инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили ва энг доноси.

- Комил инсон Илоҳ билан одамлар орасидаги воситачи, илоҳий амр, ғайб асрорини оддий одамларга етказувчи улуғ ҳомийдир.

- Комил инсон мартабада Ақли кулл (Ақли аввал) га тенг. Аллоҳ аввал Ақли куллини, яъни Комил инсонни яратди, кейин у туфайли бошқа махлуқотлар яратилди.

- Комил инсон руҳи азалдан маълум, у Тангри таоло яратган энг қудратли руҳдир.

- Комил инсон шу сифатлари билан мутлоқ илоҳий хислатларни жамлаган кайҳоний мавжудликдир, у агар оддий инсон суратида кўринса ҳам, лекин маънан коинотни қамраб олган ҳамиша бедор ва ҳамма нарсадан хабардор бир зотдир.

- Шу мартабада у Аллоҳнинг халифаси бўла олади.

- Комил инсон инсонлар жамияти ичидан етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолга эришгандир.

- Шу учун ҳар бир пок ахлоқли, илоҳсевар шахс комилликка интилиши ва бу йўлда насиба олиши мумкин.

- Комилликнинг олий белгиси Ҳақ йўлидан бориб халққа фойда келтиришдир. Киши ўз сўзи, амалий ишлари, нияти билан қанчалик одамларга нафъ келтирса, ёмонларни йўлга солса, Ҳақ йўлида фидо бўлса, у шунча комилдир.

Ушбу қарашлар гарчи бир-бирига зид бўлиб туюлса-да, аслида моҳиятига кўра бир-бирига яқиндир. Яъни бу ерда инсоннинг камолоти, буюклигини тан олиш, инсон ва Коинот, инсон ва Илоҳ, инсон ва Мавжудотни ўзаро вобаста, алоқадор деб ҳисоблаш бор. Қарашлар орасидаги фарқ эса шундан иборатки, аҳли шарият тушунчасига кўра, инсоннинг қобилияти ва майллари азалдан маълум, яъни Аллоҳ таоло тақдири азалдан белгилаб қўйган. Пайғамбарлар, авлиёлар, донишмандлар руҳи бошиданоқ юқори оламда маълум эди, бу руҳларнинг мартабалари аввалдан белгиланган эди, дейди шарият аҳли.

Аммо ҳикмат аҳли (файласуфлар) ва тасавуф аҳли фикрига кўра, инсонга фаолият учун инон-ихтиёр берилган, у ҳаракат қилиб, комиллик касб этиши, ниятларига етиши мумкин. Шайх Азизиддин Насафий «Зубдатул ҳақойиқ» (Ҳақиқатлар қаймоғи) номли рисоласида ёзади: «Одамларнинг сўзлари ва фаолияти учун олдиндан белгиланган ўлчовлар йўқ. Билим ва бойликка эга бўлиш одамнинг сайъ-ҳаракатига боғлиқ: одам қанча кўп ғайрат қилса, шунча билми ва мол-мулки ортади».

Азизиддин Насафий камолотнинг белгиси сифатида икки нарсани асос қилиб олган. Бунинг бири – ҳамида ахлоқ бўлса, иккинчиси – ўз-ўзини таниш. Шу икки асоснинг бор ёки йўқлигига қараб у одамларни уч қисмга ажратган. Биринчиси, ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанмаган ва ўз-ўзини танимаган одамлар. Иккинчи, ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанган, аммо ўз-ўзини танимаган одамлар. Учинчиси, ҳамида ахлоқий сифатлар билан безанган ва ўз-ўзини таниган одамлар. Олимнинг назарида ана шу кейинги – учинчи тоифа одамлар комил инсонлардир: «Бинобарин, инсоннинг камолотга эришиши ҳамида ахлоққа эга бўлиш ва ўз-ўзини таниш билан амалга ошади».

Шу тариқа, комил инсоннинг ўзига хос **ахлоқ кодекси** ишлаб чиқилган бўлиб, бу сифатларга эга бўлиш ҳар бир одамнинг орзу-армони деб қаралган. Бундан яна шу ҳам маълум бўладики, ўрта асрлардаги яхши ахлоқ, комил инсон ҳақидаги тушунчалар нисбий хусусиятга эга – бир томондан, жами руҳий-маънавий қудрат, ақлу заковат, яхши сифатларнинг жамулжами ҳисобланган мавҳум бир зот тушунчаси, иккинчи томондан шу чўққига интилиб, муайян мартабаларга эришган киши ҳам комил инсон деб ҳисобланган. Аммо масала қандай қўйилишидан қатъий назар, комил инсон ҳақидаги ғоялар катта ижтимоий-ахлоқий аҳамиятга эга бўлди, инсонни шарафли, эзгу ва Буюк Хайр руҳида тарбиялаш, меҳру муҳаббат, вафо ва садоқатни кучайтиришга хизмат қилди. Ҳар замон, ҳар лаҳза инсонларга уларнинг инсонлигини эслатиб, ёвуз, қабих ишлар, ножўя қилиқлардан сақланишга кўмаклашади, иймон ва виждон биносининг пойдор бўлишини таъминлайди.

Нақшбандия йўналиши бўйича тасаввуфнинг етук тарғиботчиси бўлган буюк ватандошимиз Абдулбоқи Хожагий Муҳаммад Имканагий Китоб туманининг Хўжаимканагий қишлоғида 918/1512 йилда туғилган ва шу қишлоқда 1008/1600 йилда вафот этганлар. Хожагий Муҳаммад Имканагий отаси Дарвиш Муҳаммад ҳазратларининг бош халифаси бўлиб, обид, зоҳид ва кароматлари кўп бўлган туғма дарвиш эди.

Ҳазрати Хожагий Муҳаммад Имканакий силсила омонатини ўз оталари Дарвиш Муҳаммаддан олганлар. Оталари Дарвиш Муҳаммад силсилаи шарифдаги иршодни Хожа Муҳаммад Зоҳиддан олган ва манбаларда келтирилишича, бу киши Дарвиш Муҳаммадга тоға бўлган¹. Хожа Муҳаммад Зоҳид силсила омонатини тоғаси Хожа Аҳрор Валийдан олган ва шу тариқа бу улуғ силсила йигирма бир киши орқали пайғамбаримиз Муҳаммад (сав) га бориб етган.

Ҳазрати Хожагий Муҳаммад ибн Дарвиш Муҳаммад Имканагий Нақшбандий тариқатидаги силсилаи шарифнинг йигирма иккинчи рутбасида туришлигини мавжуд барча манбалар тасдиқлайди.²

Бу улуғ силсилада Ҳазрати Хожагий Муҳаммад ибн Дарвиш Муҳаммад Имканагийнинг ўзлари, оталари ва икки тоғалари билан бир вақтда иршодни бир-бирларидан олиб муршиди комил бўлмоқликлари бир насаб вакиллариининг нақшбандия тариқатини кенг тарғиб этилишида катта хизмат қилганликларидан ёрқин далолатдир.

Хожагий Муҳаммад Имканагий ибн Дарвиш Муҳаммад таълимни Самарқанд ва Бухоро уламоларидан олган ва тасаввуфий тарбиятни отаси Дарвиш Муҳаммаддан ўрганадилар.

Хожагий Муҳаммад Имканагийнинг илм-маърифат ва тасаввуфдаги комиллиги ҳақида “Мавоҳибу-л-Сармадия” ва “ал-

¹ Сиддиқ ибн Ҳасан ал-Қунужий. Абжаду-л-улум. Байрут. /Дору-л-кутуби-л-илмия/ 1978. Ж.3. Б.255.

² Садриддин Салим Бухорий. Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир Т., “Ёзувчи”. 1993. Б.5. ва Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввурлар Т., “Мовароуннаҳр” 2004. Б.109.

Анвору-л-Қудусия” асарларида қуйидагича таъриф берилган: “Хожагий Муҳаммад Имканагий инсонларни доимо тўғри йўлга бошлаган ва маънавий тарбияни улуғ салтанат соясидан насибадор бўлгандир. У киши бажарган барча солиҳ амаллар лавҳул маҳфузда битилган бўлиб, дунёда биронта улуғ фазилатни тарк этмаган. Кундузни ёритган қуёшга ой ўз нури билан эргашиб тонгни мунаввар этганидек, у киши ҳам ўз отасига эргашиб қалбларни мунаввар этди” деб келтирилган.

Хожагий қолдирган асарларда комилликка йўлловчи ғоялар бир неча кўринишларда ўз ифодасини топган.

“Нақшбандия тариқатига оид қўлёзмалар фихристи” китобида келтирилишича, Ҳазрати Хожагий Муҳаммад Имканагий ибн Дарвиш Муҳаммаднинг “Интихоб аз китоби-н-Насама” (Шабодалар китобидан сайланма) деб аталган асари бўлганлиги ҳақида маълумот берилган. Ҳозирда мазкур асарнинг 5 варағи Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида №500 XVII рақами остида сақланмоқда. Асар 1275/1859 йилда кўчирилган бўлиб, асарнинг 194-198 варақлари мавжуд. Демак, бу маълумотлардан шундай хулоса чиқарадиган бўлсак, аслида бу асар ҳажми катта ва аҳамиятли бўлиб, XIX асрда тўлиқ бўлган деб айтишимиз мумкин.

Оталари Дарвиш Муҳаммад инсон камолоти, унинг маънавияти ва одоб-ахлоқини тарбия этиш ҳақидаги ўз таълимотида қуйидаги қоидага риоя қилишни таъкидлаганлар, “Сукут сақлаш вақти келса, сукут сақланг, қачонки мулоқот пайти келса, мулоқот қилинг, қаерда ғайрат кўрсатиш керак бўлса, ғайрат қилинг. Қачонки бирон жой қандайдир ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш учун мақбул келса, амалга оширинг”¹.

Нақшбандия таълимотидаги силсилаи шариф Абу Бакр Сиддиқ р.а. орқали Пайғамбаримиз Муҳаммад (сав) га бориб тақалади ва бу силсилаи шариф ҳар бир даврларда турли номлар билан аталган.

Абу Бакр Сиддиқ р.а. дан Боязид Бастомийгача (в.й. 875) Сиддиқия, ундан кейин Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувонийгача (в.й. 1199) Тайфурия, сўнгра Баҳоуддин Нақшбандийгача (в.й. 1389)

¹ Идрис Шоҳ. Нақшбандий тариқати, Т., “Ўзбекистон” 1993. Б.16.

Хожагония, Баҳоуддин Нақшбандийдан Хожа Аҳроргача (в.й. 1490) Нақшбандия номи билан аталган. Хожа Аҳрордан Имом Раббонийгача (в.й. 1625) Нақшбандия-Аҳрория, Имом Раббонийдан Шамсиддин Мазҳаргача (в.й. 1195) Мужаддиция ундан кейин Шамсиддин Мазҳардан Мавлона Холидгача (в.й. 1826) Мазҳария ва кейин Холидия номлари билан юритилиб келинган. Мавлоно Холид силсилада ўттизинчи рутбада туради ва у кишидан сўнг бу силсилаи шариф бутунлай нақшбандия номи билан машҳур бўлиб, шу ном билан кенг тарқалган.

Хожагий Имканагий ўз халифаси Хожа Муҳаммад Боқийга (в.й. 1606) маънавий, руҳий тарбиятни давом эттириш учун иршодни топшириб, у кишига “Ҳиндистондан бир имом зухур этажак ва у асрнинг маънавий пешвоси бўлади. Ҳақ таоло сен орқали унга ўз эшикларини очади. Дарҳол унинг олдига бор. Чунки аҳлуллоҳ унинг келишига мунтазирдир”, - дейди. Бу ишоратдан кейин Муҳаммад Боқий Ҳиндистонга бориб, Деҳлида Имом Раббоний р.а. (в.й. 1625) билан учрашади. Ҳақиқатан, Имом Раббоний р.а. кейинги даврнинг мужаддиди сифатида эътироф этилди ва бу киши сабаб Нақшбандия тариқати кенг ёйилди.

Юқорида санаб ўтилган алломалар ва мутасаввуф олимларнинг асарлари, яратган тариқатлари ўша даврда ҳам, ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бу инсонларнинг қарашлари ёшларни комилликка етакловчи ғоялар билан суғорилган.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ КОМИЛ ИНСОН ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ИНСОНПАРВАРЛИКНИНГ ЎРНИ

*“Камол эт касбким олам уйидин сенга фарз
ўлмагай ғамнок чиқмоқ,
Жаҳондин нотаом ўтмак биайних, эрур
ҳаммомдин нопок чиқмоқ”*

Ҳазрат Навоий

Инсон ва инсонпарварлик масаласи қадимги даврдан башариятни қизиқтириб келган. У ҳақидаги маълумотлар оғзаки ва ёзма манбаларда, мифологияга бағишланган асарларда, мутафаккирларнинг ижтимоий-фалсафий мероси ва бадиий адабиётда сақланиб келган¹.

Ватанимиз ва халқимиз тарихини, маънавий меросини, умуман миллий тараққиётни Алишер Навоий (1441-1501 йиллар) даврисиз ва Навоий таълимотисиз тасаввур этиб бўлмайди. Алишер Навоий теурийлар саройига азалдан яқин ва юртда муайян нуфузга эга бўлган оилада туғилди.

Қиш кунларининг бирида сарой, давлат юмушлари билан неча кундан буён уйига келолмаган Ғиёсиддин Муҳаммад (Кичкина) ҳузурига ошиқиб жияни Али кириб келади. 40 ёшлар чамасида бўлган Ғиёсиддинга у “Суюнчи беринг, опамиз эрта тонгда ўғил фарзанд дунёга келтирдилар”, деди. Ғиёсиддиннинг қувончи чексиз эди. У Алига қараб ўғлим сиз каби шоир, ижодкор бўлсин, ва яна ҳеч кимдан кўркмас, мард, жасур ШЕР каби инсон бўлсин, деб, исмини Алишер қўйишини билдирди. Ўша кун хижратнинг 844 йили рамазон ойининг 17 куни эди. Мана шу кунга ҳам 580 йилдан ошибди. 6 аср вақт ўтибдики, биз ҳамон Алишер Навоий номини бот-бот эслаймиз. Унинг қаҳрамонларини идеал образлар сифатида намуна қилиб кўрсатамиз.

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Тошкент, 1995; Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фикрлар тарихининг муҳим босқичлари. (Аликулоа Ҳ., Носиров Р. ва бошқалар) Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларидан бошлаб юртимизда Алишер Навоий ижодини чинакам илмий мезонлар асосида ўрганишга киришилди. Бу соҳадаги дастлабки қадам сифатида Абдурауф Фитратнинг мақолаларини кўрсатиш мумкин, кейинчалик С.Айний, В.Абдуллаев, Е.Э.Бертельс, Ҳ.Олимжон, Х.Зариф, П.Шамсиев, Н.Маллаев, И.Султон, А.Қаюмов, С.Ғаниева, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, С.Эркинов, И.Ҳаққул, Н.Комилов, Ш.Сирожиддинов, Д.Юсупова сингари адабиётшунослар навоийшунослик тараққиётига алоҳида ҳисса қўшдилар.

Алишер Навоийнинг шеърятдаги илк устози тоғаси Мир Сайид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлар бўлган. Шоир ўз фаолияти ва ижодида, биринчидан, чигатой-туркий (эски ўзбек) миллий онги ва миллий ғояси шаклланишига хизмат килган. Яъни, аввало ўзининг бадиий ижодида, ҳар қандай сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий (мактаблар, мадрасалар қуриш, санъаткорларга, олимларга, адибларга, уламоларга хомийлик қилиш) фаолиятида, туркий (эски ўзбек) тилда ижод қилишни алоҳида рағбатлантиришда ва бошқа барча масалаларда янги шаклланаётган элат, унинг адабий тили ва давлатчилиги манфаатларидан келиб чиқиб иш тутган. Иккинчидан, эски ўзбек адабий тили меъёрлари ва мезонларини тартибга келтиришда ҳал қилучи роль ўйнаган. Учинчидан, миллий-бадиий тафаккурни жаҳон бадиий тафаккурининг юксак чуққиларига кўтара олган. Навоий яшаган даврда мамлакатнинг рағбат топшиши учун юзага келган талаблар салмоғи янада кўпроқ салобат касб этиб борган ва миллий тараққиётнинг кенг қамровли эҳтиёжлари Навоий маънавий меросида муҳим ўрин тутди. Айнан миллий тараққиёт олдида давр қўйган вазифаларни чуқур идрок этиш ва уни амалга оширишга даъват этиш Навоий меросини таълимот, деб аташ учун имкон беради. Унинг асарларида ўзбек халқининг рағбатини ўйлаш темурийлар давлати бардавомлиги, юрт осойишталигига эришиш йул-йуриқлари, миллатни тарбиялашнинг мукамал тизими, инсонийлик, комил ахлоқнинг ўша даврга хос ҳам маънавий-табиий (эстетик), ҳам илмий-ҳаётий талкинларини

кўрамиз. Ҳақиқатан, Алишер Навоий юқорида зикр этилган масалаларнинг барчаси ҳақида асарларида мулоҳаза юритади.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг умуминсоний мазмунга эга бўлган инсонпарварлик қарашлари ислом фалсафасидан озиқланган бўлиб, аллома ўзининг асарларида унинг диний ва дунёвий жиҳатлари, зоҳирий ва ботиний томонларини ҳар томонлама ривожлантирган.

Алломанинг инсон ва инсонпарварлик тўғрисидаги қарашларини таҳлил қилишдан аввал, унинг Аллоҳ ва табиатга муносабатига тўхталиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Унинг фикрича, Аллоҳ ҳамма мавжудотнинг ибтидоси, бошланғичини ташкил этади. Дунёдаги ҳамма нарса ўткинчи, вақтинчаликдир, Аллоҳ эса абадий, нимаики борликда содир бўлса, унинг иродаси билан амалга ошади. Шоирнинг фикр юритишича, “ақл ёрдамида инсон ҳамма нарсаларнинг сир ва асрорини, дунёдаги ўзгаришларни, уларнинг моҳиятини чуқур идрок қилолмайди. Бунга ақл ожизлик қилади. Зероки, инсон билими, ақли чегараланган. У ҳақиқатни тўла англай олмайди”¹. Шунга қарамасдан, мутафаккир инсонни ақлсиз тасаввур қилмайди. Инсон қандай иш билан шуғулланмасин, ақлга, тафаккурга, унинг кучига ишониши керак, деган фикр мутафаккир асарларининг муҳим жиҳатини ташкил этади.

Алишер Навоий кишиларга меҳр-мурувват кўрсатишга, солиҳ амалларни бажаришга, нафсни тийишга, камбағалларга ҳайр-эҳсон қилишга, раҳмдил ва шафқатли бўлишга, доимо халқ ғамини ейишга, улар ташвишида яшашга инсонларни даъват қилади, инсонийлик ва одамийликни ҳар нарсадан юқори қўяди:

*Менга не ёру, не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур*².

Ҳазрат Навоий саҳийликни инсонпарварлик, комилликнинг муҳим хислати деб билади. Одамийлик инсонни инсон қиладиган, уни бошқа тирик мавжудотлардан ажратиб турадиган нодир фазилатдир. Мутафаккирнинг таъбири билан айтганда:

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фикрлар тарихининг муҳим босқичлари. (Алиқулоа Ҳ., Носиров Р. Ва бошқалар) Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.

² Навоий. Хамса. Тошкент, 1986, 119-бет

*Мурувват барча бермакдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ¹.*

Ҳазрат Навоий инсонпарварлигининг яна бир муҳим хусусияти, бизнинг фикримизча, шундан иборатки, ул зот ўзининг ғазал, рубоий ва дostonларида инсонпарварликка оид қарашларни баён қилиш билан чекланиб қолмасдан, балки ўзи буюк инсонпарвар шоир деган ном қозонди, инсонийликда бошқаларга ўрнак бўлди. У доимо оддий халқ ғам-ташвишига шерик бўлди, уларга хомийлик қилди.

Ҳазрат Навоийнинг “Хамса”сига кирган дostonларида ҳам инсонпарварлик ғоялари яққол намоён бўлади. Унинг “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий” ва бошқа дostonларидаги Искандар, Фарҳод, Ширин, Сукрот, Афлотун, Лайли, Мажнун тимсоллари тарихий шахслар бўлмасдан, балки бадий тимсоллар сифатида тасвирланади. Уларда юксак ахлоқий фазилатлар, олижаноб қадриятлар, инсонпарварлик жамланган. Бу образлар алломанинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий қарашларига мос ҳолда баён қилинади. Ҳазрат Навоий инсонийлик, одамийлик, вафодорлик, меҳр-оқибат, халқ ғамида яшаш, унинг фаровонлиги, бахт-саодати йўлида ҳатто жонини фидо қилиш, хайр-эҳсон, ўзгаларга сахийлик қилиш каби фазилатларни ҳамма нарсадан юқори қўяди. Ул зот бу билан инсонни, унинг хислатларини улуғлайди, уни бошқа жонзотлардан аъло эканлигини ишонарли тарзда исботлаб беради².

Алишер Навоий “Хамса” сида комил инсон тарбияси, комиллик сари интилиш, етук ва баркамол инсон ғоялари етакчилик қилади. “Хамса”даги дostonлар орасида, айниқса, “Фарҳод ва Ширин” дostonида шоир Фарҳод образи орқали етукликнинг олий чўққисини тасвирлаб беради. Маълумки, ҳазрат Навоий Шарқ Уйғониш даврининг буюк ижодкори, илм-фан ва маърифат хомийси эди. Унинг инсон, одамийлик, халқпарварлик, умуминсоний қадриятлар

¹ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. Асарлар. Т.4. Тошкент, 1965, 447-бет

² Прадаева М. Алишер Навоий асарларида комил инсон ғояси. Т., 2010, 13-14-бетлар.

тўғрисидаги ғоялари “Фарҳод ва Ширин” достонида ўз аксини топган. Фарҳод ёшлигидан ўзининг ақл-заковати билан ажралиб туради. Халқ учун қайғуриш, унинг ғам-ташвишларига шерик бўлиш, оғир дамларда унга ёрдам бериш, мардлик, шижоаткорлик, саховатпешалик, бойликка ҳирс қўймаслик – буларнинг бари Фарҳодга хос фазилатлар эди. Ахлоқий поклик, нафсни тийиш, жабр-зулм, адолатсизлик, ҳақсизлик ва бошқа ҳаёт қийинчиликларига қарши курашиш Фарҳод инсонпарварлигининг ўзагини ташкил этади ва комил инсон сифатида шаклланишининг асоси бўлиб хизмат қилади. Достонда Фарҳоднинг инсоний фазилатлари, хусусан камтарлиги ҳам юксак эътироф билан тилга олинади. Зеро, Фарҳод шундай овозали билими, шундай чексиз куч-қудрати билан ўзини алифбе ўқийдиган боладан ҳам кам тутар, бу камтарлик фақат билимда эмас, ўз кучини намойиш қилишда ҳам кўзга ташланиб турарди. Шоҳлар унинг эшиги тагида гадо бўлган ҳолда, у гадоликни подшоҳликдан афзал кўрарди. Навоий Фарҳодни бу борада улуғлаб, унга шундай таъриф беради:

Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок,

Тили поку сўзи поку ўзи пок.

Яъни, мен унинг фақат кўнгли поку кўзи пок демайман, балки унинг тили ҳам пок, сўзи ҳам пок, ўзи ҳам покдир. Достон давомида Фарҳоддаги буюк инсоний фазилатлар улуғланади. Зеро, бир ўринда отасининг тахтни таклиф қилиб, айтган сўзига Фарҳод ниҳоятда ҳозиржавоблик билан, мулойим тарзда рад этади. Гарчи у ақлли, тадбирли, паҳлавон бир йигит бўлиб, фақат Чин ҳоқонлигига эмас, балки бутун олам султонлигига ҳам лойиқ бўлсада, у ўзини кам олиб, бу ишга уқуви етмаслигини айтади ва “Умрнинг асоси кичикроқ, улуғларга эса улуғроқ ўлчовдадир. Яна бири шуки, пашша юз йил умр кўргани билан фил тортган юкни торта олмайди... Агар шахмат тахтаси мутлақо бўш турган бўлса, унда шоҳ ўрнини пиёда эгаллай олармиди? Қуёш агар юзини ғарб томонга яширса, минг-мингларча заррадан унинг ўрнини боса оладиган бир ёритқич пайдо бўлармиди” дея отасининг таклифини рад этади.

Навоий дostonда Фарҳодни ниҳоятда инсонпарвар, халқ дардини ўйловчи, ўзини эмас, ўзгаларнинг ғамини тортувчи этиб тасвирлайди. Бунга мисол тарзида Фарҳоднинг Салосил дев кўрғонига банди қилганлари ва кишанлаб ташлаганлари, унинг эса Сукрот ҳакимдан ўрганганларини ишга солиб, занжирдан озод бўлганлигини келтириш мумкин. Фарҳод ярим кечаларда ўзидаги ҳамма занжирларни ва олдидаги ҳамма тўсиқларни очиб ташқарига чиқар, тоғу тошларда фарёд чекиб юриб, яна қоронғу кетмасдан, одамлар уйқудан бедор бўлмасдан ўз қамоқ жойига қайтиб келиб, кузатувчилар билиб қолмасин учун ечилган занжирларини қайтадан ўзига солар эди. Чунки бу иш одамлар орасида овоза бўлиб, Хисрав бу посбонларни жазолашидан, ўзи туфайли бу одамларнинг ҳоли хароб бўлишидан ташвишга тушар эди.

Навоий ушбу дostonда Фарҳод ва Шириндан ташқари Сукрот, Суҳайлоларни ҳам комил инсонлар сифатида талқин қилади. Дostonда Меҳинбону, Шопур каби бадиий тимсоллар ҳам борки, улар ҳам Навоий идеалидаги мукаммал ва етук инсонлардир. Меҳинбону адолатли, ўзида ижобий фазилатларни мужассамлаштирган ҳукмдор. У халқ тўғрисида ғамхўрлик қилади, мамлакатни обод қилиш ва илм-фанни ривожлантириш учун курашади. Шопур эса дostonда Фарҳоднинг содиқ ва вафодор дўсти сифатида тасвирланади. У Фарҳоднинг ҳамма ишларида фаол қатнашади, Арманистонда Хисравнинг хужумини қайтаришда мардлик ва шижоатлик кўрсатади. Н. М. Маллаевнинг фикрича, Шопур “комил бир инсон, истеъдодли санъаткор-рассом ва сайёҳдир. Шопур – софдил ва самимий киши. У дўстлик ва содиқликнинг тенги йўқ тимсоли”¹. Ўтироф этиш керакки, дoston комил инсон ғояси атрофлича талқин қилиниб, етук инсоний фазилатлар тараннум этилган юксак бадиий асардир.

Комил инсон тарбияси Алишер Навоий ижодининг марказий масалаларидан бўлиб, асарларининг ғоявий-бадиий моҳиятини ташкил этади. Навоийнинг нутқи ва нидолари, таклифу тавсиялари,

¹ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976.-Б.449

тарғибу ташвиқлари, маслаҳату насихатлари, васиятлари қаратилган шахс – бу, албатта, баркамоллиги орзу этилган навқирон авлоддир.

Баркамол авлод фалсафий тушунчасини шарҳлаш ва англашда Навоий мана бу қитъасининг ғоявий мазмуни ибратлидир:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак бияйниҳ
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Қитъанинг ҳаётий сабоғи шундаки, олам уйига ташриф буюрган инсоннинг камолотга эришишдек муқаддас мақсади, орзуси бўлиши лозим. Дунёга келиб, мақсадсиз яшаган, инсоний баркамолликка эриша олмаган одам, охир-оқибатда, олам уйидан ғамнок – афсус-надомат билан чиқади. Шоир айтадики, умр ғаниматдир, баркамоллик касб этгин, токи ҳаётинг ниҳоясида ушбу оламни ғамгин, қайғули тарк этмагайсан. Зеро, комилликка интилмасдан ўтиш бамисоли ҳаммомга кириб, нопок чиқиб кетмоқ билан баробардир.

Алишер Навоий асарларида баркамол авлод таълими ва тарбиясига тааллуқли фикрлар жуда кўп. Бунда илмга ва олимларга муносабат алоҳида аҳамиятга эга.

*Йигитликда йиғ илмнинг махзани,
Қариликда харж қилгил ани.*

Шоир талқинидаги илм ҳозирги тушунчамиздагидан кўра кенгроқ маънога эга. У фан маъносидан ташқари, ҳунар, касб-кор, ҳаётий тажриба каби маъноларни ҳам англатади. Бир қарашда, ёшлик илмни йиғиш, тўплаш – қарилик эса харж қилиш, сарфлаш мавсумидир. Чуқурроқ ёндашганда, илм шундай хазинаки, у инсонга тўқ-фаровон, бой-бадавлат, бахтли-саодатли умр кечириш ва қариганда муҳтож бўлмаслик, қарилик айёмида хор-зор, қаровсиз қолмасдан, ёшликда орттирилган илм хазинаси эвазига роҳат-фароғатда яшаш имкониятини беради.

Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асари комил инсон тарбиясига доир муҳим манбалардандир. Айниқса, унинг иккинчи қисмида маънавий баркамолликка оид қатор фазилатлар шарҳланадики,

улардан ёшларимиз учун энг зарурларидан бири қаноатдир. Қаноатга шундай ажойиб таъриф берилади: “Қаноат – бир чашмадирки, олган билан унинг суви қуримайди; у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради; у бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир”. Дарвоқе, қаноат билан табиатини тоблаган инсон мол-давлат илинжида олис юртларда сарсон-саргардон кезмайди, обрў-эътиборини ерга урмайди, оиласи ва халқининг шаънига доғ туширмайди.

Асарнинг учинчи қисмидаги таърифлар бири-биридан қимматбаҳо маънавий дуру гавҳарлардир. Хусусан, саховат ва ҳиммат тўғрисидаги таърифда кўнгил мулкини забт этувчи қуйидаги мушоҳадалар мавжуд: “Ҳиммат аҳлининг ихтисоси – саховатдир; бу улуғ сифат – покиза кишиларга хосдир. Одам – бир бадан бўлса, ҳиммат унинг жонидир; ҳимматлилардан олам аҳли учун юз минг шараф ва шукуҳ етишади... Ҳимматсиз одам – хазина топса ҳам буюкларга тенг бўлмас”.

Улуғ шоир бошқа бир асарида нақл қилишича, ҳиммат-саховат ва ҳомийликни касб-корига айлантирган Ҳотамтойдан ўзингиздек ҳимматли бошқа бир кишини кўрганмисиз, деб сўрайдилар. Ҳотамтой бир куни дашт аҳлига юз туя, сон-саноксиз қўйлар сўйиб, зиёфат берганини, шу орада тоза ҳаво олиш учун даштга чиқиб, ўтинчи чолни учратганини, уни орқалаб олган тиканлари заҳматидан озод бўлиб, Ҳотамтой зиёфатига кириб ором олишга даъват этганини, чол эса рад этиб, биров берган хазинадан кўра, ўз қўл кучи билан ишлаб топган бир дирҳам афзаллигини айтиб, сен ҳам Ҳотамтой миннاتини эшитгандан кўра, ушбу тиканли ўтин заҳматини тортақол, дея жавоб берганини эслайди ва шундай хулосани баён этади:

Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,

Мендин анинг ҳиммати афзун эди.

Демак, тамасизлик, қаноат олийҳимматликнинг энг юксак босқичи экан. Навоий ҳиммат шарҳи учун табиатдан ҳам шундай

жуда оддий, аммо ажойиб ва ғаройиб мисоллар топиб, бадий талқин этадики, унинг маҳоратига қойил қолмай илож йўқ:

*Тухм ерга кириб, чечак бўлди,
Қурт жондин кечиб, ипак бўлди.
Лола тухмича ғайратинг йўқми,
Ипак қуртича ҳимматинг йўқми?*

Тухм, яъни лола уруғи – ёруғ дунёни тарк этиб, ер бағрига кирди, ғайрат-шижоат кўрсатиб томир отди, тупроқни ёриб чиқиб ўсди, лола гули бўлиб очилиб, оламга гўзаллик бағишлади. Қурт ўз жонидан кечиб, ўз вужудини қурбон қилиб, пилла ўради. Шу йўл билан инсоният оламини кийинтиргулик ипак ҳадя этди. Арзимас бир уруғ ва жонзот ғайрат ва ҳиммат билан бунёдкорлик кўрсатди. Эй одамзот, сен коинотнинг гултожисан, сенгагина раво кўрилган тафаккур ва амал коинотдаги бошқа бирор жонзоту жонсиз унсурда йўқ. Наҳотки, оддийгина лола уруғичалик ғайратинг, ипак қуртичалик ҳимматинг бўлмаса, дея нидо чекмоқда Навоий. Бундай таъсирчан нидо ҳар қандай дангаса, инсонлик ғайрати, ғурури, ҳиммати мудраган ўсмирни маънавий-руҳий уйғоқликка даъват этса, ажаб эмас.

Дарвоқе, ҳар бир фуқаро инсонлик ғурури, нодир истеъдоди, ғайрат-шижоати билан меҳнат қилиб, ҳалол ризқ-рўз ундирса, шунинг ўзи олийҳимматлик, маънавий баркамолликдир.

Навоий асарларидаги ақл-заковат дурдоналарини ўзлаштириш ҳам баркамолликка эришишнинг муҳим омилларидандир. “Маҳбуб ул-қулуб” даги сатрларнинг кўпчилиги шу қадар ақл-заковат билан йўғрилганки, улар халқ мақоллари даражасида пурмаъно ва машҳур бўлиб кетган. Масалан: “Чин сўз мўътабар, яхши сўз – мухтасар”, “Билмаганни сўраб ўрганган – олим, орланиб сўрамаган – ўзига солим”, “Оз-оз ўрганиб – доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб – дарё бўлур”. Асардаги чин сўз ва уни айтиш одоби, меъёри ҳақидаги мана бу мисралар ҳам баркамоллик тарбиясида аҳамиятлидир:

*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бори чин ҳам дегулик эмас.
Киши чинда сўз деса, зебодурур,*

Неча мухтасар бўлса, авлодурур.

Алишер Навоий ижодининг аксарият қисми баркамол авлод тарбиясига бағишланган, десак муболаға бўлмайди. Бу асарлар мазмуни ва ғояларини ўқиб ўзлаштиришнинг ўзигина кифоя эмас. Улар ёшларимизнинг ҳаёти ва фаолиятида ўзининг амалий ифодасини топмоғи зарур.¹

Навоий шеърлари ва дostonларида илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ҳамда ижобий қаҳрамонлар қиёфаларида тажассум топган адолат, садоқат, бурч, муҳаббат, раҳм-шафқат, мардлик, камтарлик сингари фазилатлар ҳақида кўп ёзилган. Айни пайтда, Навоий сўфийликнинг нақшбандия сулукига мансуб йирик шахс – мутасаввиф сифатида ҳам ахлоқшунослик назарияси ҳамда амалияси тараққиётига улкан ҳисса қўшган мутафаккирдир. У «қаноат нақшининг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деган шеърида ўзи мансуб бўлган тариқатнинг тўрт тамойилини шундай тушунтиради:

*Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлиб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.
Назарни қадамдин йироқ солмагил,
Бу йўл азми агар бўлса рағбат санга.
Дамингдин йироқ тутмагил ҳушни,
Ки юзланмағай ҳар дам офат санга.
Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлғуси нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.*

Маълумки, дилинг Худо билан, қўлинг иш билан банд бўлсин, деган шиор нақшбандия тариқатининг асосий тамойилидир. Навоий бутун умр, аввало, шахсан ўзи ана шу тамойилга амал қилди, қолаверса, деярли ҳамма асарида инсонни заминдан оёғи узилмаган

¹ Жумабоев Нусратулло. Навоий ижодида комил инсон масаласи (Илмий мақолалар тўплами) Т., 2010

қахрамон тарзида талқин этди. Шунинг учун ҳам аллома Бертельс Навоийни, нафақат буюк шоир ҳамда мутафаккир, балки буюк ва покиза, номи бош ҳарфлар билан ёзилишга лойиқ Инсон эди, деб таърифлайди.

Навоий ўз асарларида инсон қадр-қимматини биринчи ўринга қўяди, номус, орият ва инсоний ғурур тушунчаларининг ўзига хос талқинини беради. «Таваккул сифати ва бетаваккуллар мазаммати» шеърида мутафаккир шоир, Яратганга таваккул қилиш ўрнига ўзини тамаъ юзасидан шоҳлар олдида қулдек тутган ялтоқи киши, агар афсонавий қорун бойлигини мўлжалласа-да, унинг насибаси бор-йўғи бир товоқ ош бўлади, дейди. Зеро, ундай одам нафс хуружида катта даъво-мақсадларни дарҳол унутиб, олдига ташлаб қўйилган суяк билан овора бўлиб қолаверади: кичик бир товоқдаги ош учун қуллик қиладиган бундай инсон юзига улкан қозоннинг қоракуяси муносибдир:

*Таваккулни улким қўюб хотирига,
Тушар шоҳ оллинда қуллуқ ҳавоси.
Насиби онинг бир аёқ ош эрур, бас,
Агар ганжи қорун эрур муддаоси.
Биравким, бўлур бир аёқ ош учун қул,-
Юзига керактур қазоннинг қароси.*

Навоий асарлари орасида тасаввуф ахлоқига доир яна бир машҳур қитъа борки, унинг ички-ботиний мазмуни алоҳида диққатга сазовор;

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак бияйниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Бу шеърга юзаки қараганда, гап дунёдан бирор касбнинг бошини тутмай ўтиб кетиш яхши эмаслиги ҳақида кетаётгандек кўринади. Аслида эса у, юқорида айтиб ўтганимиз – тасаввуф ахлоқшунослигининг «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Навоий ҳазратлари бу дунёга келиб, Оллоҳ инсон учун яратган барча фазилатлар ва эзгуликларни ўзига касб қилиб олмаган, юқтирмаган

киши тириклик олаמידан боши қуйи солинганича чиқиб кетади, чунки дунёдан нотаом, яъни комилликка эришмай ўтиш худди ҳаммомга кириб, ювинмай чиқиб кетиш билан баробар, дейди. Демак, улуғ мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон Худо унга неъмат сифатида яратган фазилатлар эгаси бўлмоғи, комиллика интилоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Буюк мутафаккирнинг «Маҳбул ул-қулуб» асари, айниқса, Темурийлар даври ахлоқшунослиги тараққиётига катта ҳисса қўшди. Уч қисмдан иборат бу асарда нафақат тасаввуф ахлоқшунослиги ва ахлоқнинг, балки бутун мусулмон Шарқи ахлоқ илмининг назарий муаммолари кўтарилади. Шунингдек, у панднома сифатида ҳам диққатга сазовор. Унда раъийят аҳли барча табақаларининг одоби, ҳулки ва ахлоқий тамойиллари ҳақида фикр юритар экан, Навоий Сукрот изидан бориб, қонунни адолат билан айнанлаштиради: «Зиндон аҳли-дўзах аҳли», дейди мутафаккир. Айни пайтда ҳалол меҳнат билан кун кечирувчи деҳқонга улкан саҳоват эгаси, курт-кумурскадан тортиб, гадою мусофирга емак бергувчи, новвою аллофни иш билан таъминловчи, дарвешлар качкулию мамлакат ҳазинасини тўлдирувчи, барчага ризқ улашувчи олижаноб жаннатий инсон, ахлоқий намуна сифатида қарайди. «Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар», дейди шоир ва унинг қўш ҳайдаётган пайтини Одам Атонинг ҳолатига ўхшатади. Деҳқонга берилган бунчалик юксак баҳога, деҳқончиликнинг бошқа касблардан юқори қўйилишига сабаб шуки, бошқа соҳадаги одамлардан, дейлик, ҳунармандлардан ажойиб ашъёлар, меъмор-қурувчилардан буюк бинолар неча ўн юз, ҳатто минг йилларга ёдгор бўлиб қолади ва бу ёдгорликлар билан уларнинг номлари бирга узок вақт яшайди. Деҳқоннинг меҳнати эса шу жиҳатдан маълум маънода фийсабулло чекилган заҳмат. Унинг меҳнат маҳсули ер устида қолмайди, ердан пайдо бўлиб ерга сингиб кетади. Аммо унинг маҳсули билан инсон тирик ва дастурхон очик.

«Маҳбул ул-қулуб» да комил инсон масаласи ҳам ўзига хос тарзда ўртага ташланади. Навоий, нақшбандия сулукининг ахлоқий

талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси билан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади. Чунки ҳар бир инсон фақат ўз замонасидагина мавжуд ва шу мавжудлик доирасидагина бирор иш қилишга қодир; оҳ, ўтмиш зўр эди, олтин даврлар эди, ёки келажакда ҳамма нарса ажойиб бўлади, деб гапираверган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Инсон ўз замонаси имкониятларидан фойдаланиб, ҳам ўзини, ҳам замонасини гўзал қилишга интилмоғи лозим. Шу боис «Маҳбуб ул-қулуб» қуйидаги хотима билан якунланади: «ўтган рўзгор адамдир. Келажакдан сўз айтқон аҳли надамдир ва ҳол муғтанамдир. Бир турк бу маънида дебдурким: «Дам бу дамдир»¹.

Байт:

Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,

Не учунким, дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам.

Хулоса қилиб айтганда, ҳазрат Навоийнинг ҳаётда қилган ишлари, давлат арбоби сифатидаги фаолияти, халқнинг турмушини яхшилашга, оғир қисматини енгиллаштиришга қаратилган савобли ва хайрли ишлари, насрий ва назмий асарларининг мазмун-моҳияти умуминсоний руҳ билан суғорилган. Мутафаккир инсонпарварлик тушунчасига ижтимоий мазмун бағишлайди. Унингча, камтарлик, вафодорлик, нафсни тийиш, ростгўйлик, сахийлик, донолик, муҳтож ва етим-есирларга ёрдам бериш, бағрикенглик, мулойимлик, ширинсуханлик, шижоаткорлик, эзгулик, меҳр-мурувват, раҳмдиллик, одамийлик – буларнинг ҳаммаси инсонпарварликнинг таркибий қисми, муҳим хусусияти бўлиб, инсонни камолот сари етаклайди, уни етук ва комил инсон қилиб тарбиялашга ёрдам беради.

¹ Ўрта асрлар мусулмон шарқи мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари. (Илмий-услубий мақолалар тўплами) Тошкент, 2008, 33-бет

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА “ОДИЛ ПОДШОХ ВА КОМИЛ ИНСОН ҒОЯСИ” ТАЛҚИНИ

Ҳазрат Навоийнинг комил инсон ғояси давлатни бошқаришда, унинг тасаввуридаги идеал, мукаммал жамият тўғрисидаги қарашларида, одил шоҳ ҳақидаги фикр-ўйларида, ҳукмдорнинг раиятга муносабатида, диний-ҳуқуқий қоидаларга риоя қилишида ўз инъикосини топади.

Алишер Навоий ўзининг дostonларида, айниқса, "Садди Искандарий", "Сабъаи Сайёр", "Фарҳод ва Ширин"да инсонларни бахт-саодатга элтувчи, мамлакатни раvнақ топтирувчи, халқни фаровон қилувчи, жабр-зулм, адолатсизлик, зўравонлик, ҳақсизликдан холи бўлган мукаммал жамият ва адолатли, ҳар томонлама етук подшоҳ тимсолини тасвирлайди. Шунини айтиш лозимки, идеал давлат барпо қилиш, адолатли ва маърифатли ҳукмдор тўғрисидаги ғоялар инсониятни қадимдан қизиқтириб келганлиги фольклор асарлари, тарихий манбалар, ўтмишнинг улўф донишмандлари асарларидан, мутафаккирларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларидан маълум. Ушбу масала озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг "Иқболнома", Хисрав Деҳлавийнинг "Хамса", Абдурахмон Жомийнинг "Хирадномайи Искандарий" дostonларида ўз ифодасини топган.

Улўф мутафаккир одил подшоҳни комил инсонлар сирасига киритар экан, агар у адл йўлидан борса, мамлакат обод бўлишини, халқнинг турмуши яхшиланишини, фаровонлик, мул-кўлчилик бўлишини таъкидлайди. Подшоҳнинг саъй-ҳаракатлари, тиришқоқлиги туфайли мамлакатда тинчлик, осудалик ҳукм суради, унинг меҳр-муруввати ва қўли очиклигидан халқ тўқ, фаровон яшайди. "Очлар овқати мурувват ва бахшиши дастурхонидан, яланғочлар кийими марҳамат ва эҳсони хазинасидан. Мамлакат боғини обод қилишга ёмғир булутидай сероб ва мамлакат аҳли кўзини ёритишга худди офтоб. Ўзга мамлакатнинг аҳолиси ва халқи уни орзу қиладилар ва бошқа ўлка мазлумлари унинг адолати тўғрисида сўз юритадилар. Яхши отига атаб олимлар рисолалар

тузадилар ва яхши сифатлари ҳақида шоирлар қасидалар ёзадилар, чолғучилар уни деб куйлайдилар ва бастакорлар унга атаб куй яратадилар..."¹ — дейди аллома адолатли подшоҳ хусусида.

Алишер Навоий дўсти султон Хусайн Бойқарода ҳам асарларида тасвирланган адолатли, халқпарвар, оқил подшоҳни кўришни истайди. Доимо уни эзгу ишларга, халқ дарди билан яшашга ундайди. Хусусан, алломанинг "Муншаот" асарида Султон Хусайн Бойқарога ўзининг қимматли маслаҳатлари ва насиҳатлари, арз ва илтимосларини баён қилганлигини кўрамиз. Навоий бир хатида Хусайн Бойқарога "Ҳеч вақт кўнгулни Тенгри Таоло ёдидин ғофил ва мусулмонлар додидин отил² қилманг. Дўстлар фикридин ва душманлар макридин бепарволиғ жойиз эрмас, ва бу иш надоматдин ўзга натижа бермас"³, - деб насиҳат қилади, салтанат ишларини бошқаришда сергак ва огоҳ бўлишга чақиради.

Ўрта асрларда подшоҳ Худонинг ердаги халифаси, деган фикр устуворлик қилар эди. Унга кўра, подшоҳ адолат рамзи ҳисобланиб, уни ер юзи аҳолисига татбиқ қилиши, ўз фаолиятида фақат адолат қонун-қоидалари бўйича иш тутиши, ундан четга чиқмаслиги лозим. Ушбу масала юзасидан тадқиқотлар олиб борган инглиз исломшунос олими Э.Розенталнинг "Мусулмон мамлакатларда давлат бошлиғининг фаолиятига 2 хил нуқтаи назардан баҳо бериш одат бўлган. Булар, илохий-ҳуқуқий ва тарихий-сиёсий жиҳатлардир. Қолаверса, давлат бошлиқлари ҳар қандай шароитда ҳам мусулмон эканлигини ёдда тутиб, шариат қонун-қоидаларига асосан мукаммал ислом давлатчилигининг устуворлигига ишонишган"⁴, - деган эътирофи ушбу фикрни тасдиқлайди. Ҳазрат Навоий ҳам ўз асарларида подшоҳ халқнинг ер юзидаги посбони, Аллоҳнинг ердаги вакили, деган фикрга қўшилади. Аллома "Махбуб ул-қулуб" асарида бу ҳақда шундай дейди: "Адолатли подшоҳ

¹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Асарлар. Т. 13. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966. - 184 б.

² Отил – ўзини четга тортган.

³ Алишер Навоий. Муншаот. Асарлар. Т. 13. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966. - 103 б.

⁴ Марҳаббо П.Д. Алишер Навоий асарларида комил инсон ғояси. (Автореферат) Т., 2010, 17 бет.

Ҳақдан ҳалойиққа кўрсатилган марҳаматдир, мамлакат учун тинчлик ва фаровонлик сабабидир. Қуёш билан баҳор ёмғиридек қора тупроқдан гуллар очар ва мамлакат кишилари бошига олтин билан дурлар сочар"¹.

Ҳазрат Навоий золим, жоҳил ва фосиқ подшоҳларнинг кирдикорларини очиб ташлайди: "Адолатли подшоҳ, - деб таъкидлайди шоир, - кўзгу ва бу унинг тескарисидир. У ёруғ тонг, бу унинг қоронги кечасидир. Зулм унинг кўнглига ёқимли ва фисқ унинг хотирига севимли. Мамлакат бузуқлигидан юрагида бирикиш, халқ паришонлигидан хотирида тинчиш. Обод жойлар унинг зулмидан вайрона, кабутар уялари бойқушга ошёна. Май сели унинг базмида ошиб-тошганидан мамлакат ободонликларини вайрона қилган"².

Навоий ҳазратлари "Лисон ут-тайр" асарида яна бир ҳолатга эътибор беради, шундай шахслар бўладик, нуқсонни бўла туриб, комилликка даъвогарлик қиладилар, ўзини комил инсон эканлиги тўғрисида лоф урадилар. Навоийнинг фикрича, ўзини етук ва нуқсонсиз деб ҳисоблаганлар ҳеч қачон комил бўлолмайдилар. Улар фақат нуқсонни ва камчилигининг кўплигидан "комил" бўлиши мумкин:

*Ноқис улдурким ўзин комил дегай,
Комил улким нуқсин исбот айлагай.
Ўз камолидин демас аҳли камол,
Аҳли нуқсон ичрадур бу қилу қол.
Сенки нуқсон ичра комилсан баче,
Олим айтиб ўзни, жоҳилсан баче.
Ким ўзин комил кўрар ноқисдур ул,
Нуқс бермайдур камоли сори йул³.*

Мамлакатнинг бўлиниб кетиши, тож-тахт талашишлар, амир ва хонлар ўртасидаги ўзаро зиддиятларнинг ўсиб бориш хавфи миллий муштаракликка ҳалақит берар, бу жараёни ортга тортар эди.

¹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Асарлар. Т. 13. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966. -1836.

² Ўша асар. - 1856.

³ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Асарлар. 3 том. Тошкент, 1996, - 157 б.

Шунинг учун қандай килиб бўлмасин, мамлакатдаги парокандаликнинг, бўлиниб кетиш хавфининг олдини олиш, миллий жипсликни таъминлаш муҳим эди.

Миллий жипсликни таъминловчи омиллар Алишер Навоий яшаган даврда нималардан иборат бўлган, деган ўринли савол туғилади. Ўзи яшаган даврда миллий тараққиёт учун зарур омилларни Навоий теран англади ва асарларида изчил тадбиқ этди. Навоий асарларида илгари сурилган марказлашган ягона давлат ва унинг адолатли подшоҳи, халқнинг маъмурлиги, иктисодиётнинг ўсиши деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожланиши, тил бирлигига эришиш "адабий тил", маънавий-мафкуравий бирлик ғоялари миллий жипсликни таъминловчи муҳим омиллар эди. Алишер Навоий энг кўп мурожаат этган марказлашган ягона давлат ва унинг адолатли подшоҳи ғояси миллий жипсликни таъминлаш учун ўша даврда етакчи омиллардан эди. Қудратли ва адолатли шоҳ ғояси давлат, мамлакат ва албатта, фуқаролик муносабатларини муштараклаштириш эҳтиёжларини мужассам қамраб олиши билан аҳамиятлидир. Навоийнинг одил шоҳ ғоясида мамлакат аҳлининг эркин ва фаровон ҳаётини таъминлашни давлат бошқарувининг асосий вазифасига айлантириш мақсади ўз ифодасини топган:

Керак лутфу эхсон шиор айласанг,

Адолат йўлин ихтиёр айласанг.

Раиятга сендан етиб шодлик,

Мамоликка юз қўйса ободлик. ("Садди Искандарий")¹

Мамлакатни адолат билан бошқаришни салтанатнинг қудратини белгиловчи омил сифатида талқин этар экан, Навоий давлатнинг иктисодий юксалишга муҳим эътибор қаратган. Бу эса одил шоҳ ғоясида Навоий яшаган давр ва миллий тараққиётнинг муҳим эҳтиёжлари ифодаланганини асослайди. Иктисодий юксалиш, халқ фаровонлиги ва адолат билан бошқарув бугунги

¹ Алишер Навоий, "Садди Искандарий", Мукамал асарлар тўплами, Тошкент, Фан, 1991, 177-бет.

миллий тараққиёт учун салмоқли аҳамиятга эга. Бу миллий истиқлол ғоясининг бош мақсадида мухтасар топган.

Алишер Навоий яшаган даврдаги сиёсий ҳаёт эса марказлашган ягона давлат ҳокимиятини қўлдан бермасликни, аксинча, уни мустаҳкамлашни, бу зарур чораларнинг давлат ва халқ тақдири учун нечоғлик долзарблигини очиқ-ойдин, кўрсатмоқда эди. 150 йил ҳукм сурган мўғулларга сиёсий қарамлик, юртдаги бошбошдоқликлар иқтисодий ва маданий қолокликка сабаб бўлгани ва Темурнинг ҳокимиятга келиши билан мамлакатдаги сиёсий парокандалик ва ички низоларга чек қўйилиши натижасида эришилган миллат ва юрт равнақи билан боғлиқ тарихий муваффақиятлар муҳим сабоқ ва тажриба ҳам эди. Темур ўз вафотидан олдин олий тахтнинг расмий ворисини тайинлаган, аммо унинг дунёдан ўтганлиги ҳақидаги хабар салтанатда тарқаша билан бу васиятга амал қилиш ўрнига ҳар бир темурий шаҳзода тахтга ўтириш иштиёқи билан тож талашишга берилиб кетди, Бундай ҳолат Улуғбек ва Шохрух вафотидан кейин ҳам тез-тез такрорланиб турган.

Мамлакатдаги ички парокандалик, бўлиниб кетиш ҳолатлари ташқи хавф ва таҳдид учун қулай имконият яратиб берар, миллий жипслик ва мамлакат тақдири жиддий хавф остида қолиши мумкин эди. Бундай шароитда Навоий воқеликка ўз фаол муносабатини билдирмаслиги мумкин эмас эди. Ҳам бадий, ҳам ғоявий жиҳатдан баркамол асар бўлган Алишер Навоийнинг "Ҳамса"си ватан ва халқ тақдири, миллий тараққиёт икки ўт орасида қолган даврда яратилди.

Форс тилидаги биринчи "Ҳамса" буюк шоир Низомий Ганжавий (1141-1209 йиллар) томонидан яратилган эди. Туркий адабиётда эса, "ҳамсачилик"ни Қутб ҳамда Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берди ва у ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида топди. Ўз даврининг миллий тараққиёт олдига қўйган долзарб вазифалари, миллий-маънавий юксалиш, миллий давлатчилиликни сақлаб қолиш ва такомиллаштириш ғояси фақат Алишер Навоий яратган "Ҳамса" асарига хос эди. Шунинг учун Навоий "Ҳамса"си муҳим ғоявий қимматга эга.

Мамлакат ва халқ тақдирини шоҳнинг адолати билан боғлаш Шарқ тафаккур олами учун Навоийгача ҳам ўзига хос бир анъана сифатида шаклланиб келган. Навоий одил ҳукмдор ғоясини "Садди Искандарий"да ва бошқа асарларида янада аниқлаштирди, ўз даври муаммолари билан рамзий, мажозий образларда боғлади. Шоҳ бўлишга муносиб шахс учун қўйилган талабларда Навоий яшаган даврнинг энг долзарб вазифалари: юрт ободлиги, тинчлиги, маъмурлиги ўз ифодасини топган. Айнан шу вазифалар миллий тараққиётнинг эҳтиёжлари ҳамдир. Бу кузатувлар бизга миллий ғоянинг ҳаракатлантирувчи моҳиятини очиш учун ҳам зарурдир. Чунки миллий ғоя даврнинг миллат олдига қўйган вазифалари билан бирга такомиллашиб боради. У давр эҳтиёжларидан ажралган ҳолда, сунъий тарзда яшай олмайди. Миллий ғоя тараққиётнинг бирор халқ ва миллат томонидан англаingan эҳтиёжи сифатида юзага чиқади. Шу ўринда ғоянинг миллийлик моҳиятини тор маънода миллий кўринишлардаги қобик билан чалкаштириш унинг аҳамиятини бир томонлама, баъзан ҳатто нотўғри тушунишга олиб келиши мумкинлигига тўхталиш зарур. Навоий бежиз халқ маъмурлиги одил шоҳнинг бош мақсади бўлиши зарурлигига даъват этмаган. Мамлакатнинг иқтисодий ва маънавий қудрати тушунчалари ўзаро чамбарчас боғлиқдир.

Айни пайтда халқнинг маъмурлиги мамлакат аҳлининг муҳим маънавий-ижтимоий эҳтиёжлари билан чамбарчас боғлиқ бўлгани учун у миллий жипсликни янада тезлаштирувчи ва мустаҳкамловчи омил эди. Маъмурлик мамлакат аҳлининг, ҳунармандлар, деҳқонлар, савдо-сотик аҳли ва бошқа кўплаб табақалар муносабатларининг янада ривожланишига бу билан эса ишлаб чиқариш эҳтиёжларининг янада кенгайиши ва ўсишига йул очиб берарди. Алишер Навоийнинг "Махбуб ул-қулуб" асарида шоҳдан тортиб оддий фуқарогача ўз олдларида қандай вазифалар туришини англашга даъват қилиниши ҳам бежиз эмас. Мамлакат аҳолиси сиёсий, иқтисодий ахлоқий, ҳуқуқий ва бошқа ижтимоий-маънавий муносабатларининг ривожланиши фуқаролараро

муносабатларнинг янада юксак шаклларга кўтарилишига зарур муҳит яратади.

Халқ ва давлат муносабатларининг ҳар томонлама мураккаблашиб бориши табиий йўсинда маънавий-мафкуравий бирликка эҳтиёжни юксалтиради. Шундай эҳтиёжларнинг бир кўриниши Алишер Навоий илгари сурган тил бирлигига эришиш ғояси эди.

"Турк улусининг" хуштаъб беклари ва мирзозодаларининг кўпи ўз она тилларидан бегоналашиб, форсчага мойил бўлганларидан безовталанган аллома, уларни Хусайн Байқародан ўртак олишга ундайди. Навоийнинг бу муддаоси "Муҳокамат ул-луғатайн" ниҳоясида кўтаринки руҳда ифодаланган. Туркий тилнинг ички имкониятлари, яъни ғасоҳату балогати форсийдан асло кам эмаслигини асослаб: "...турк улуси ғосихларига улуг ҳақ собит килдимки, ўз алғоз ва луғатлари кайфиятларидин воқиф бўлдилар ва форсийгуйларнинг ибрат ва алғоз бобида таън қилур сарзаминдин қутулдилар"¹, деганда Навоий туркий шахзодалар салтанатининг мустаҳкамланишини она тили ривожланиши билан боғлаган ва давлат мустақиллиги она тили ривожланишини белгиловчи омиллардан бири эканлигини таъкидлаган.

Ягона тил бирлигига эришиш мамлакат аҳли турли ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг янада мустаҳкамланишига ва такомиллашишига қулай имконият яратиб, кўпгина қабила ва элатларнинг янада жипслашувига хизмат қиларди. Иккинчи томондан эса давлат мустақиллиги она тилининг равнақи, унинг имкониятларининг бойиши учун муҳим эди. Она тили амал қилиш ва хизмат қилиш доирасининг кенгайиши фақатгина давлат мустақиллиги билан амалга оширилар эди. "Муҳокамат ул-луғатайн" мана шундай улкан вазифани бажаришга чорловчи асар ҳамдир. Чунончи, туркий ҳукмдорлар ўз салоҳиятларини она тилларида намоён этсалар, бу билан она тили ривожига ҳам ҳисса

¹ Алишер Навоий. "Муҳокамат ул-луғатайн". Мукаммал асарлар тўплами. Тошкент, Фан, 2000, 34-бет.

қўшадилар ва албатта она халқининг интилиши ва мақсадларидан бегоналашиб кетмай, аксинча, унинг манфаатларига хизмат қилсалар, - деган даъво Алишер Навоийнинг асл муддаоси эди.

Бир-бири билан боғлиқ бўлган шу каби асосларга кўра, Алишер Навоий илгари сурган ғоялар яхлит таълимот даражасида мужассамлашган. Шунинг ҳам эътироф этиш жоизки, Навоий қарашлари миллий юксалишнинг маълум бир тарихий босқичи бўлибгина қолмасдан, бугунги мустақиллик шароитида ўзликни англашда, миллий манфаатни идрок этиш, давлат ва халқ манфаатларини бир бутунликда билишда ўз аҳамиятини заррача йўқотган эмас.

Алишер Навоий мероси мужассам таълимот даражасида ўрганилишига асос буладиган ғоялар тизимида қуйидагилар алоҳида ажралиб туради. Аввало, бу таълимотда ҳар бир масала халқ манфаатлари нуқтаи-назаридан тадқиқ этилади. Халқ орасида кенг оммалашган - "Одами эрсанг демагил одами, ониким йўқ халқ ғамидин ғами" мисраларининг юз байт ўрнида қабул қилиниши ҳам мулоҳазаларимизга ойдинлик киритади. Навоий тафаккурида ҳар бир фикр, ғоя халқ манфаатларини теран идрок этишнинг ёрқин ифодаси сифатида туғилиб, шу манфаатларни ҳал этиш йўл-йўриқлари билан чамбарчас боғланган. Навоийнинг барча даъватлари миллат ва халқ фаровонлигига йўналтирилганлиги билан бирга халқнинг моддий фаровонлиги маънавий-сиёсий мустақиллик билан, хусусан, давлат мустақиллиги билан бир-бирини тақозо этувчи вазифалар сифатида олинган. Миллатнинг халқ сифатида шаклланиши миллий манфаатларни умумхалқ манфаатлари даражасида англашни тақозо этибгина қолмасдан, халқ манфаатларини мамлакат равнақи билан уйғунлаштиришни асосий вазифага айлантиради.

Тарих ва тараққиётнинг ҳар бир миллат ва халқ олдига қўйиб келаётган бу ҳақиқати Алишер Навоий меросида муҳим ўрин эгаллаган. Миллий ғоя халқ ёки миллатнинг маълум бир ривожланиш босқичи билангина чегараланиб қолмаслиги ҳам муҳим аҳамиятга эга. Унинг асосий жиҳатларидан бири ўзи мансуб миллат

ва халқ ҳаётини яхлит қамраб олиб, ўтмиш ва келажак ўртасида кўприк бўла олишидадир.

Миллий ғоя миллат ва халқнинг тараққиёт эҳтиёжларини ҳам бир бутун ҳолида мужассам қамраб олади. Шу боис у халқнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий эҳтиёжларини ва интилишларини мухтасар ифода этади.

Алишер Навоий кўтарган ижтимоий масалалар миллий тараққиётнинг моҳиятли жиҳатларини реал белгилаб олишимиз учун асос бўлиб хизмат қилади. Энг муҳими, Алишер Навоий даъватларининг, илгари сурган ғояларининг миллийлик касб этиши учун миллатга хос ташқи белгилар, урфлар йиғиндисини тартиб қилиб беришга ҳеч бир эҳтиёж йук. Бундай таркиб миллий ғоя тушунчасининг мазмунини умуман очиб беролмайди. Миллий ғоянинг ҳаракатлантирувчи моҳияти халқни юксак мақсадлар йўлида жипслаштириши, сафарбар этилишидадир. Ҳар бир халқни тараққиётга рағбатлантирувчи ғоя унинг миллий ғояси ҳисобланиши мумкин.

Мамлакат ва халқнинг фаровонлигини ҳар жиҳатдан тадқиқ этган Навоий миллий жипслик ғоясига муҳим урғу берган. Чунончи, мамлакат аҳлининг жипслиги ҳам шоҳнинг одил сиёсати билан бевосита боғлиқдир.

Миллий жипслик ҳақида хулоса юритилар экан, Алишер Навоийнинг "Махбуб ул-қулуб"даги танқидий қарашлари, ўринли хавотирларига алоҳида тўхталиш жоиз. Мамлакат аҳли: турли табақа ва касб-кор вакиллари, ягона куч, муштарак тизим. Шундай экан, улар ўз бурчларини шу муштаракликка зид бўлмаган ҳолда идрок этсалар мақсадга мувофиқ булади. Хусусан, шоҳнинг маслаҳатчилари, вазирлар, беклар, ноиблар ҳақида куюниб фикр юритганда, саъй-ҳаракатлари мамлакат равнақига қаратилмаган амалдорларнинг танқид қилиниши, Навоийнинг улардан нафратланиши бежиз эмас. Улар мамлакат тақдирини белгилайдиган амалларда турганлари ҳолда миллий манфаатларни идрок этишдан йироқ "тарикдари-худнамолик", "варзишлари худпарастлик", "расмлари-худододлик"дан нарига ўтмайди. Бундай жамиятда

фуқаро маъмур бўлмаслигидан, мамлакат ва мулк тақдирини уларга ишониб бўлмаслигидан безовталанган аллома мамлакатдаги ички парокандаликнинг келиб чиқиш сабабларидан шоҳни огоҳ этмоқчи.

"Махбуб ул-қулуб" асарида мусулмон жамиятида ўзига хос таъсир ва мавқега эга табақа вакиллари таъмагирлик, шариат қонунларини бузиш ҳолатларининг танқид қилиниши орқали Навоий жамиятнинг маънавий парокандаликка тушиш сабаблари ва хавфидан огоҳ этади.

Навоий ўзини ўйлантирган ғояларни ўз тимсолларига сингдириб, бу ғояларнинг турли халқлар ва миллатлар учун бирдай қадрли ва эъзозли, ардоқли ва севимли бўлишини орзу қилган. Бундан мақсад умуминсоний бағрикенглик асосида бир-бирига қардош, ёндош халқларни ўзаро муштарақликка даъват этишдир. Бу эса ўз навбатида, миллий тотувлик эҳтиёжини, миллатлараро тотувлик, дўстликни, умуминсоний ва миллий қадриятларни яқинлаштиришни, омукталаштиришни Навоий ўз замонидаёқ қанчалик теран англаганининг бир кўринишидир¹.

Миллий тараққиёт ва Алишер Навоий таълимоти ҳақидаги мулоҳазаларимиз умуминсоний бағрикенглик ва етук шахс ғояларисиз кемтик бўлиб қолиши мумкин эди. Алишер Навоий, албатта, бу мавзуларга ҳам халқ ва мамлакат манфаатлари нуқтаи-назаридан ёндашган.

Авф, қарам, меҳр-мурувват Навоий талқинидаги бағрикенгликнинг асосий сифатларидир. Мамлакатнинг адолат билан бошқарилуви эл, юрт иқболи учун қанчалик муҳим бўлса, бундай бошқарув тамойилида инсоний бағрикенглик муҳим аҳамиятга эгадир. Алишер Навоий инсоний бағрикенгликни шунчаки эзгуликнинг бир кўриниши сифатида талқин этмайди, аксинча, салтанатнинг равнақини, ҳокимиятнинг қудратини айнан инсонпарварлик дастуриламали билан боғлайди, бундан кўзланган мақсад халқнинг маъмур ҳаётидир.

¹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Асарлар. Т. 13. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966. – 183 б. 48 б.

Айни пайтда, Навоий ўз замонидаёк сиёсатда, ижтимоий муносабатларда ва бошқарувда инсоний бағрикенгликнинг устувор бўлишига даъват этган. Амал қилинаётган қонуннинг аҳамияти салмоғини белгилашда инсонпарварлик, инсоний бағрикенглик энг асосий мезон эканлигига чақирган.

Таъкидлаш жоизки, ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага ҳам раво кўрма, деган тамойил умуминсоний қадриятдир. Бу тамойил Конфуций таълимотида ҳам, қадимги Ҳиндистоннинг "Ману қонунлари" да ҳам, Таврот ва Қуръонда ҳам учрайди. Алишер Навоий бу умуминсоний ғояни бек ва шахзодаларга яна бир бор эслатади.

Навоийнинг комил инсон ғояси ҳаётнинг синов ва зиддиятлари билан тўқнашувларда моҳиятан янада очилади. Бизнингча, бу жуда муҳим масала. Бу, биринчидан, Навоийда комил инсон ҳаётдан ажратиб қўйилган ҳаёлий орзу эмаслигини, иккинчидан эса, Навоийнинг муҳим анъанавий қарашларга таяниши уларни такрорлашдан иборат бўлмаганини аңлатади ва Навоийнинг ўз даври зиддиятларига ечим топишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганини ҳар жиҳатдан ёқлайди. Навоий талқинидаги комил инсон силлик, равон ҳаёт йўлига эга эмас. Улар аңланган ҳолда шундай машаққатлар билан юзма-юз бўладиларки, мақсадга содиқлик ибратини Навоий ҳар қандай ҳолатда ҳам устун қўйган. Бу Навоийнинг асл ғоявий мўлжалидирки, Фарҳоднинг халқ фаровонлиги йўлида ўзини бахшида этишини, бундай мақсадни ҳатто ўз ишидан ҳам устун қўйишни алоҳида эътироф этиш зарур.

Ҳазрат Навоий мукаммал жамоа, одил подшоҳ ва комил инсон тушунчаларининг ўзаро уйғунлигини асарлари орқали тарғиб қилди. Иккинчидан, Алишер Навоий кучли марказлашган давлатни, мукаммал жамиятни асарларида тасвирлади, бундай давлат тузумини орзу қилди. Фақатгина орзу қилиб қолмасдан, ўзининг режаларини ҳаётга татбиқ қилмоқчи бўлди. Учинчидан, Навоий ўз идеалидаги мукаммал давлат ва одил шоҳнинг ҳаёлий образини "Хайрат ул-аброр", "Садди Искандарий" каби достонларида яратибгина қолмасдан, ўша даврдаги ҳукмдорларни тўғри йўлга

солишга, адолатли ва комил бўлишга чақирди. Тўртинчидан, Навоий комил инсонни кенг маънода тушуниб, инсоннинг комиллиги ёки ноқислигини баҳолашда ахлоқ ва хулқ-одоб қоидаларини асосий мезон сифатида эътироф этди.

Бугун биз мустақил Ўзбекистоннинг ёш авлоди ҳар қандай боқимандаликни ўзига ор деб биладиган, билимни, энг замонавий касбларни эгаллаган, айти пайтда ватанпарвар, фидоий, маънавий етук бўлиб камол топиши тўғрисида мулоҳаза юритар эканмиз, албатта, Навоийнинг ғоялари ва идеалларига таянамиз.

Хуллас, Алишер Навоий адолат, инсон қадри, мамлакат ва шахс манфаатларини яқдиллаштирувчи халқпарварлик, ватанпарварлик ғоялари сингдирилган асарлари муносиб маънавий мерос бўла олишини, бу ғоялар ҳамиша ўзликни англашга рағбатлантира олишини чуқур англаган шундай буюк мақсад билан ижод қилган Навоий таълимоти миллатни ва халқни ўзи орзу қилган ғоялар теварагида жипслаштириб турувчи беқиёс хазина эканлиги миллатни-миллат, халқни-халқ этишга етакловчи миллий ғоянинг тарихий ривожланиш жараёнлари ўрганилганда янада яққолроқ намоён бўлади.

ОЛАМ АҲЛИ БИЛИНГИЗКИМ, ИШ ЭМАС ДУШМАНЛИҒ...

Инсониятнинг бахтли яшаши йўлидаги орзу ва мақсадларини куйлаган асарлар борки, улар мангу яшайди ва унинг қаҳрамонлари ҳам ўлмас бўлиб қолади. Алишер Навоийнинг туркий халқлар маънавий хазинасига қўшган ҳиссаси бекиёсдир. Дунёда Алишер Навоий каби асарлари кенг тарқалган, жаҳоннинг деярли ҳар бир чеккасида китобларининг нусхалари сақланаётган бошқа бир ижодкорни учратиш қийин. Асарларнинг шаклан гўзал ва баркамол, мазмунан пурҳикмат ва сержило экани, ҳар бир ташбиҳ ва образ заминида катта фалсафий ҳаётий тушунча мавжудлиги, ҳар бир мисра-байт эса неча маъни ифодалай олгани – булар барчаси Навоий асарлари умрбоқийлиги нишонасидир.

Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиғ,

Ёр ўлунг бир бирингизгаким эрур ёрлиғ иш...

Ҳазрат Алишер Навоий асарлари ва қаҳрамонларининг юз йиллардан бери яшаб келаётганининг сири Ҳазрати инсон бўлиб яратилмиш зотнинг асрлар ўтса-да, у даврда ҳам, ҳозир ва кейин ҳам маслагию матлаби муштарак – инсонийлик, комиллик ва ҳақиқат эканидир.

Инсон КАМОЛОТга якка ҳолда ета оладими? Камолот нима ўзи? Комиллик нима? Комил инсон ким у?

Навоий асарларида акс этган комил инсон бу диний ва дунёвий илми мукаммал бўлган, Ҳақни таниган шахсдир. Булар кимлар? Булар соф муҳаббатни ўзида акс эттирган, маънавий такомилга эришган Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, одил подшоҳ Искандар ва вафоли ёр Дилором, карамию саховати чексиз Холами Тойлардир. Бири чин, бири арман, бири араб, бири юнон, бири ҳинд, яна бири форс миллатига мансуб бу қаҳрамонларни бирлаштириб турган восита мақсаднинг бирлиги, чин инсонийликдир. Инсониятнинг даҳо шоири, мутафаккир Алишер Навоий асарларида тараннум этилган маънавий тамойиллар, эзгу ғоялар барча халқлар ва барча даврлар учун бирдай аҳамиятлидир.

Аллақачонлар бизнинг онгу шууримизга миллий қаҳрамон, идеал образ, баркамол шахс қиёфаси бўлиб ўрнашган Фарҳод, Ширин, Искандар, шоҳ Нўъмон, Меҳр, Суҳайллар эришган мавқеи, ютуқлари, инсонийлик мартабалари илм-маърифат билан чамбарчас боғлиқдир. Фарҳоднинг барча диний-дунёвий фанларни ўзлаштириб бўлгач, ҳунар ўрганишга бел боғлаши ва Қорун, Боний, Моний каби даврининг етук усталаридан ҳунар сирларини қунт билан эгаллаши, айниқса, уни Ширин яшаётган мамлакатда одамларнинг оғирини енгил қилиш учун тоғ қазиб, сув чиқаришда қўллагани бизга ибратдир.

Навоийнинг қаҳрамонлари турли халқларга мансуб. Чин ўлкасининг фарзанди Фарҳод, арман гўзали Ширинга кўнгил беради. Араб элида оғизга тушган афсонавий севги қиссасига Навоий ўзбек тилида абадий ҳаёт бағишлайди. Дилором Чин элидан, Жўна ва Масъуд Ҳиндистондан, Суҳайл Ямандан, Фаррух Сарандиб (Шри Ланка)дан.

Навоий халқлар дўстлиги ғоясининг улуғ куйчисидир. У халқлар дўстлиги ғоясини “Фарҳод ва Ширин” достонида марказий масалалардан бири қилиб қўяди. Бу ғоя айниқса, достоннинг турли миллат вакилларига тааллуқли уч ижобий образ – Фарҳод, Ширин ва Шопур образларида ёрқин ифодаланади. Уларнинг фаолияти, дунёқараши, орзу-интилиши бир-бири билан чамбарчас боғланган. Маълумки, Ўрта Осиё халқлари билан Кавказ, Хитой халқлари ва бошқа халқлар ўртасида жуда қадим замонлардан бошлаб дўстона муносабатлар, иқтисодий-маданий алоқалар пайдо бўлган. Навоий асарларидаги халқлар дўстлиги мана шу реал замин асосида туғилган ва уни мустаҳкамлаш ҳамда кенгайтиришга қаратилган эди. Шу билан бирга, Фарҳод, Ширин ва Шопур каби образлар, достонда қайси бир ўлка ёки халқнинг фарзанди сифатида тасвирланишидан қатъи назар, улар инсонийликнинг энг яхши сифат ва фазилатларини тажассум этган кишилар бўлиб, барча халқларга манзурдир.

Навоий қадимий Юнон маданиятини, араб адабиётини, Ҳиндистонни жуда яхши билган. Хусусан, Юнон мамлакатини

қадимий маданиятнинг бешиги деб мадҳ этган. Унинг асарларида Клавдий Птолемей, яъни Батлимус, Арасту, Сукрот, Афлотун каби алломалар, Искандар каби подшоҳ образлари катта ўринни эгаллайди.

Навоий Хамсасининг юзага келишида Хитой маданияти, тили, тарихининг ҳам таъсири борлиги сезилади. Масалан, “Сабъаи сайёр” достонида Эрон шоҳи Баҳром сайёҳ Монийнинг қўлида Хитойлик Дилоромнинг суратини кўриб, уни яхши кўриб қолади ва уни Хитойнинг бир йиллик хирожи ҳисобига сотиб олади. Хитой тарихига оид манбаларда чиндан ҳам Хитойда 7, 8, 9 асрларда тирик одамларни товар сифатида сотиш ва сотиб олиш ривожланган бўлгани маълум бўлади¹. Яъни Навоийнинг ёзганлари тарихий асосга эга.

Алишер Навоий халқлар дўстлигини фақатгина ўз асраларида қуйлаш билан чекланмаган. У ўз даврининг буюк форс шоири Абдурахмон Жомий билан яқин дўстона алоқада, устоз-шогирд мақомида бўлган. Навоий ўз “Хамса”сини айна шу устозининг матлаби билан ёзган дейилади.

Алишер Навоийнинг серқирра ижодида халқлар, миллатлар ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик мавзуси асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Шоир жаҳон халқларига мурожаат этиб, уларни бир-бирига кўмакдош, елкадош, ҳамкор ва дўст бўлишга чақиради:

Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиг,

Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиг иш.

Алишер Навоий асарларида кўзга яққол ташланиб, барчага ибрат бўлгулик яна бир хусусият борки, у ҳам бўлса бағрикенглик ва олижанобликнинг улуғланишидир. Чунончи улуғ шоир инсониятни жинси, ирқи, миллати ёки диний эътиқодига қараб эмас, балки уларнинг хислатларига қараб баҳолаш лозимлигини таъкидлаб ўтади. Шунга биноан, Навоий асарларида ҳар хил ирқ ва эътиқодга мансуб кишилар қуйланган, у ўз қаҳрамонларини турли ўлка ва халқларнинг фарзандлари сифатида тасвирлайди:

¹ Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. Б. 69.

*Кўнгулни олса малоҳат била тафовут йўқ,
Хитойи ўлсину ё армани ва ё ҳинду.
Ҳусн чун жилва қилур, оқу қорада йўқ фарқ,
Кишига келса бало-хоҳи Хито, хоҳи Ҳабаши.
Мен тилаб ҳусн, вале шоҳ тилаб аслу насаб
Менга лўли била ҳинду, анга қўнғироту қиёт...*

Алишер Навоий турли халқ ва миллат вакиллари самимият билан севади, уларни ҳурмат қилади. Унинг қайси бир асарини олманг, турли халқ вакиллари образига дуч келасиз, унда уларнинг дўстлик, биродарлик ғоялари жўшқин ифода этилганлигини кўрасиз. Бу каби оташин мисраларда у халқларни бир-бирига яқинлаштирувчи, тенгма-тенг қўювчи белгиларга эътиборни жалб этади ҳамда инсонни ирқи, элати, эътиқодига қараб, унга турлича муносабатда бўлиш каби ёмон иллатларга қарши курашади.

Бугун дунёда баъзи халқлар, давлатлар ва миллатлар орасида бўлаётган турли можаролар, биродаркушлик урушларининг олдини олиш, халқларни дўстликка чорлаш ғояларини шоир олдиндан башорат қилгандек туюлади. Миллати, элатидан қатъи назар, барча инсон дунёда эркин яшаши керак деган ғоя шоир ижодининг асосини ташкил этади.

Адолатли жамият, адолатли ҳукмдор ғояси азалдан миллатлар орзуси бўлиб келган. Инсониятнинг буюк вакиллари Платон, Аристотель, Суқрот, Абу Наср Фаробий, Томас Мор, Вольтер, Никколо Маккиавелли, Кампанелла ўз шоҳ асарларини айнан шу ғояга бағишлаганлар.

Шоҳ Искандарнинг фаолиятини қайта кўз олдимизга келтирайлик. Подшоҳ отасидан унга тахт билан катта бойлик, мол-мулк, улкан мамлакат мерос қолди. Искандар уни ақл билан истифода қилиш пайида бўлди. Тахтга ўтиргач, атрофига оз эмас, кўп эмас, тўрт юз донишмандни йиғди, уларнинг насиҳатига кулоқ тутиб давлат бошқарувини янгилади. Уларнинг маслаҳатига биноан мамлакатнинг мудофаа тизимини кучайтиришга уринди. Душманлар давлат чегараларига яқинлашаётгани ҳақида хабар берувчи машҳур Искандар кўзгуси – Ойинаи Жаҳоннамони

яратишни олимларга фармон берди. Денгиз ости сирларини билиш пайида бўлди. Тафаккур нури ила Искандар деворини куриб, жаҳолатнинг, ёвузликнинг йўлини тўсди. Ўлкани маърифат билан бошқаргани учун ҳам милоддан олдин яшаб ўтганига қарамай, 3 минг йилга яқин вақт ўтибдики, унинг номи тилдан-тилга ўтиб, афсонавий тарзда яшаб келмоқда.

Адолатли подшо образини куйлаган Алишер Навоий ўз дostonларида маишату нафс амрига берилган подшоҳларни ҳам тасвирлаб беради. Булардан бири Баҳромшоҳдир. Баҳромшоҳнинг бутун лашкари билан ўзи тўккан қонлар гирдобиде ер қаърига кириб кетишини тасвирлайди ва бундай ишлардан четлашишга ундайди. Дарҳақиқат, инсоннинг бахти унинг ватани билан чамбарчас боғлиқ эканини ҳеч қачон унутмаслигимиз даркор.

Ҳозирги даврда инсоният олдида турган умумбашарий муаммолар ечими авваламбор инсоннинг маънавияти, маърифати ва соғлом фикри билан бевосита боғлиқ. ХХІ асрда инсоният ва тамаддун олдида турган барча муаммоларни тафаккур кучи, ўзаро ҳурмат ва келишув йўли билан ҳал қилиниши лозим. Бу йўл барча халқлар ва миллатлар ўртасидаги баҳамжиҳатлик ва тенг ҳуқуқлилиқка асосланган, шунингдек, умуминсоний ҳавфсизлиқка таҳдид солаётган кучларни бартараф этиш, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатларини таъминлайдиган истиқбол йўлидир.

Ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг инсоният бахт-саодати йўлида яратган илмий-маънавий меросининг бугунги кун учун қанчалик аҳамиятли эканлигига эътибор қаратар эканмиз, умумбашарий муаммоларни ҳал этиш, умумбашарий қадриятларни тиклаш ва ривожлантириш, ҳар томонлама уйғун ривожланган, фаол фуқаролик позициясига эга бўлган шахсларни камол топтиришда инсоният тараққиётининг муҳим омили эканини яхши тасаввур этамиз.

Навоийнинг инсонни улуғлаш билан боғлиқ фикрлари аввало Қуръони Каримдан олинган. Аллоҳ инсоннинг мартабасини шунчалар улуғ яратганки, ҳамма фаришталар унга сажда қилган, фақат шайтонгина бундан бўйин товлаган. Зеро, инсонни барча

жонзотлар ичида Оллоҳ латиф этиб яратган, шунинг учун бир-биримизни улуғлаб яшашга чорлайди:

Барчасини гарчи латиф айладинг,

Барчадин инсонни шариф айладинг.

Шу ўринда Президентимизнинг 2020 йилдаги Мурожаатномасида илк бор тилга олинган УЧИНЧИ РЕНЕССАНС ҳақида тўхталсак. Ренессансга эришмоқнинг йўли қандай бўлса, уни қандай тасаввур қиламиз ва қандай амалга оширамиз, биз билган ўрта асрлардаги Шарқ Ренессанси замонавий даврда қайтарзда такрорланиши ёхуд такомиллашиши мумкин, деган саволлар туғилиши табиий.

Ўнлаб қомусий олимларни етиштириб берган заминимизда Уйғониш даврида ҳозирги имкониятларнинг юздан бири ҳам бўлмаган. Лекин Ибн Сино-ю Берунийлар, Ал Хоразмий-у Фаробийлар, Улуғбек-у Навоийлар инсоният цивилизациясининг тамал тошини қўйган аجدодларимиздир. Ахир Интернет олами бизга бераётган ахборотлар заминида ёшларимиз мактаб давридаёқ даҳо бўлиб кетиши керак эмасми? Мантиқан олганда, ахборот кўпайгани сари илм кучайиши керак.

Шайх Шиблий шундай деган экан: “Тўрт минг ҳадис ўқидим, тўрт юзини ёд туширдим, шундан тўрттасига амал қилдим ва мақсадимга етдим”. Демак, ҳамма гап қабул қилинаётган ахборотларнинг одам мияси ва тафаккурида қайта ишланиши билан боғлиқ. Қайта ишланмаган ахборот кераксиз тош, ортиқча юк. Бундай юкнинг фойдасидан зарари кўпроқ. Ахборот онгнинг овқати, у ҳазм бўлиши, қайта ишланиши, илмга ва фикрга айланиши керак. Узлуксиз ахборот қабул қилаётган мия тўхтовсиз овқат еб, ҳазм қилмаётган ошқозонга ўхшайди. Ошқозон овқатни ҳазм қилсагина овқат қувват ва қонга айланади. Аксинча бўлса, у ошқозонни ишдан чиқаради. Фалсафада анализ, синтез деган тушунчалардан фойдаланилади. Буни айни кунда Интернет ва бутун ташқи оламдан олинаётган ахборотга нисбатан қўллаш айни муддаодир. Анализ, яъни таҳлил қилиш, сўнгра синтез, яъни керакли-кераксизга ажратиш – мана шу икки амални бажарган тарзда ташқи олам

информацияларини тафаккур чиғириғидан ўтказиш биз истаган натижага – илм эгаллашга олиб келиши мумкин.

Инсониятнинг зулматдан қутулмоғи, бахтга, саодатга етишмоғининг кафолати, шаксиз, маърифатда эканлигини минг йиллар олдин айтилган эди. Инчунин, улуғ шоиримиз, миллатимиз фахри Алишер Навоий асарларини, улар яратган адабий қаҳрамонлар фаолияти синчиклаб кузатилса, билим олмоққа даъват ғояси энг кўп тилга олингани равшан бўлади.

Ўтган асрда яшаб ўтган шоир Собир Абдулланинг мана бу сатрларини ҳар қандай ўқувчининг диққатини тортади, деб ўйлаймиз.

Билмак Навоийни – бу зўр маърифат нишони,

Билмак Навоийни – бу юксакка элтар они.

Билмак Навоийни – бу ўз нафъи, йўқ зиёни,

Билмак Навоийни – бу ойнаи жаҳони.

Устоз Иброҳим Ҳаққул ёзганларидек, “Навоийни билиш маърифат, юксаклик ва жаҳонни кўриш «ҳужжати»дир. Аммо Навоий ижодиётининг моҳият ва руҳоният оламига кириш, гўзаллик сир-асрорини баҳоли қудрат англаш осон эмас.

Навоийни англаш «мақоми» га етиш том маъноси ила бир саодат. Фақат бунга ғоятда секинлик билан, ниҳоятда кўп мутолаа ва мушоҳада ила маълум бир ҳаёт тажрибасига эга бўлиш билан эришилади. Демокчимизки, Навоий ижодиётини шошилиб ёки кундалик ҳаёт ташвишларига кўмилиб ўрганиш жуда қийин. Навоий ҳазратларининг ижод қасрларига кириш – муқаддас бир ибодатгоҳга, улкан бир санъат масканига киришдек махсус тайёргарликни талаб қилади. Навоийнинг руҳонияти шу қадар баланд, Навоийнинг тафаккур дунёси шу даражада теран ва маҳобатли.

Навоий меросини ўқиб-ўрганиш бундан ўн йиллар муқаддам ҳам алоҳида тоифа ёки гуруҳнинг эҳтиёжи эди. Бугун энди бутун бир миллатнинг эҳтиёжига айланиб бораётир. Демак, миллат тафаккур меҳнатини зиммасига олмоқчи. Руҳоният учун қайғурмоқчи,

ўзлигини танимоқчи ва Ватан билан бир жону тан бўлиб яшамоқчи. Бундан ҳар қанча қувонса арзийди¹.

Абу Наср Фаробий “Бахт-саодатга эришув ҳақида”ги рисоласида ёзганидек, “...камолотга бир кишининг ўзи ёлғиз эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш хосияти бор, одамзод жинсида бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу: у ҳар қандай камолотга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ва мажбурдир”. Ҳар қандай вазиятда, энг аввало, фарзанднинг келажаги ва тақдири учун ўзини жавобгар деб чуқур ҳис этган ота-онанинг шахсий намунаси кўзга ташланиши лозим.

Шоирнинг халқ ғамини ўз ғами, ўз мушқули деб билмайдиган кишини одамлар сафига қўшмаслигини тараннум этувчи қуйидаги байтлари асрлар давомида дунё халқлари орасида оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда:

Одамий эрсанг, демагил одами

Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами.

Алишер Навоий “Агар сен чинакамига баркамол бўлишни истасанг, илм қайси тилда бунёдга келган бўлмасин, ҳамма тилда ҳам ўқиб-ўрганишга ҳаракат қил” мазмунида қуйидаги мисраларни ёзган эди: “Ибрию юнонию сурёни ҳам, Ҳинду агар жоиз бўлса они ҳам”. Қаранг, ҳазрат Навоий ўз даврида ёшларга мурожат қилиб, ибрит (яхудий), юнон, сурё (араб), ҳинд тилларини ўрганишга даъват этган бўлса, бугун ёшлар олдида ўз она тили – ўзбек тили билан бирга инглиз, рус ва бошқа жаҳон тилларини ҳам чуқур ўрганиш вазифалари қўйилмоқда. Алишер Навоий миллатимиз қуёши. Биз яшаб, умргузаронлик қилиб турган оламда Қуёш битта, у бетакрор ва сўнмас бўлгани каби Алишер Навоий ижоди ҳам завол билмас Қуёш каби дунё аҳлини баҳраманд этиб келмоқда. Эътибор қилинг, ҳайкалтарош Равшан Миртожиев айтганидек, “қуёш эрталабки

¹ Ҳаққул И. Навоийни англаш. – Т.: Фан, 2007. Б. 4.

нурларини кун чиқар юрт Япониянинг пойтахти Токиодаги Алишер Навоий ҳайкалига сочади, ундан кейин эса нурларидан гўзал Ўзбекистонимизни баҳраманд этади, сўнг АҚШнинг Давлат Конгресси биносига қўйилган шоирнинг бюстини ёғдуга кўмади... Бу ҳам Яратганнинг мўъжизасидир”. Ҳа, Алишер Навоий дунё аҳли учун ана шундай жаҳон халқлари дўстлигининг бебаҳо куйчисидир.

Озарбайжон шоири Фузулий Алишер Навоий ижодига юксак баҳо бериб, уни “Султони салотини шуъаро” деб атагани, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Алишербек назири йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас”, дегани ҳам бежиз эмас. Маълумки, бобокалонимиз ҳаётининг охириги йилларида бутун умри мобайнида ёзган шеърларини “Ҳазойин ул-маоний” номи билан 4 та девонга тақсимлаган. Ушбу девонлар XV асрдаёқ нафақат Мовароуннаҳр ва Хуросонда, балки Туркия, Эрон, Озарбайжон, Ҳиндистон, Шарқий Туркистон ва бошқа ўлкаларда ҳам катта шуҳрат қозонган. Бу шеърлар мазмун тузилиши бўйича ишқий, фалсафий, дидактик ва ижтимоий-сиёсий, шунингдек, ҳаётий тасвир руҳида бўлиб, улар бадий юксаклиги жиҳатидан ҳам ўз даври назмининг мислсиз намуналаридан ҳисобланган.

Навоий шеърияти инсон ва инсоннинг ҳаёт тарзи ҳақидаги сабоқлар тўпламидир. Унинг деярли барча асарларида эзгулик, саховат, ҳиммат, инсофу адолат, сабру қаноат каби ахлоқий хислатлар мадҳ этилади. Ҳасад, ёвузлик, адоват, бахиллик, хасислик, тамагирлик, ёлгончилик, дунёга ҳирс қўйиш каби иллатлар қораланади. Ул зот инсонни камолот сари интилишига чорлайди, умр абадий эмаслигига бот-бот ишора қилади ва шу боис ҳеч бир инсон ўз ҳаётида пушаймон бўлмаслик учун эзгу ишларни амалга ошириши лозимлигини уқтиради.

Алишер Навоий асарларидаги асосий ғоя инсон камолотидир. Шоир жамият ҳаётини синчковлик билан таҳлил қилади, инсоният тарихига назар ташлайди. Шу кузатишлар асносида ниятнинг эзгулиги, комиллик сари интилиш инсонни юксалтиришига ишора қилади.

Навоийнинг эътирофича, комилликка эришиш, шарафга ноил бўлишнинг асосий шарти ёмон ахлоқни бартараф этишдир:

*Бордир инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф.*

Шоир “Ҳайрат ул-аброр” да инсонни мукаррам этувчи фазилатлар ҳамда тубанликка бошловчи иллатлар хусусида ҳам фикр юритади. Мансаб, мартаба, бойлик одоб ўрнини боса олмайди, дейди Навоий:

*Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди хаёву адаб.*

Одоб ва одобсизлик ўртасидаги масофа у қадар узоқ эмас. Ҳатто кулги ҳам меъёридан ошса, одобсизлик ҳисобланади:

*Кулгуки ўз ҳаддидин ўлди йироқ,
Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ.*

Кишининг ўз ўрни ва ҳаддини билиши, ўзгалар ҳақида риоя этиши ҳам одобдан далолатдир:

*Гарчи адаб шарти бағоят керак,
Ҳар киши таврида риоят керак.*

Навоий оила масаласига алоҳида эътибор қаратади. Инсон оилада ҳам одоб шартларига риоя этиши лозим. Оила бошлиғи рафиқаси ва фарзандлари учун масъулдир. Фарзандларга яхши исмлар қўйиш ота-онанинг фарзи ҳисобланади. Зеро, фарзандлар исмлари туфайли уялиб юрмаслиги керак:

*Бириси қўймоқлик эрур яхши от,
Ким десалар етмагай андин уёт.*

Ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчларидан яна бири унга таълим беришдир. Илмли киши яхши-ёмонни фарқлайди, умрини беҳуда ўтказмайди. Навоий бу масалага жиддий эътибор беради:

*Қилмоқ эрур бири муаллим талаб,
Қилғали таълим анга илму адаб.*

Пок ният, бировнинг мулкига кўз олайтирмаслик, барчага бирдек эҳтиром кўрсатиш, камтарлик, сабр-тоқат, вафо, садоқат, ҳаё ҳам баркамол инсоннинг фазилатлари эканини таъкидлаган шоир одобнинг муҳим шартларидан бири ота-онанинг ҳурмати жойига

қўйиш эканига диққатимизни қаратади, улар ризосини олишга ундайди.

Кимки бу куймак анга одат дурур,

Дунё уқбода саодат дурур.

“Хайрат ул-аброр” достонида ростгўйлик ва ёлғончилик, илмнинг қадри, элга хизмат, одамгарчилик, сўзнинг сеҳри, тўғрилиқ ва ўғрилиқ, ҳаёт ҳикмати, умр фасллари, дунёнинг ўткинчилиги, майнинг зарари ҳақидаги фалсафий фикрлар талқини инсонни мушоҳадага ундайди. Хусусан, шоирнинг инсон умри тўғрисидаги қуйидаги мисралари кўнгилдан чуқур жой эгаллайди:

Шод ани бил даҳрда ким ғам емас,

Даҳр иши чун ғам еғали арзимас.

Чунки жаҳон боғи вафосиз дурур,

Умр гули анда бақосиз дурур.

Бақосиз умр гулига кўнгил боғламаслик, ҳаётнинг ҳар лаҳзасидан самарали фойдаланиш, хайрли ишлар салмоғини орттириш, “яхшилик била от чиқариш саодати” га интилиш, баркамоллик, эл осойишталиги Навоийнинг эзгу орзуларидир. Навоий асарлари асрлар оша яшаб келмоқда, авлодларга комиллик йўлини кўрсатмоқда. Чунки ҳаёт бор экан, эзгулик ва ёвузлик ҳам бор, улар ўртасидаги кураш ҳеч қачон тўхтамайди. Биз абадул абад ёруғликка, эзгуликка, комилликка интилиб яшаймиз.

Навоий 1480-1500 йиллар мобайнида ўз маблағлари ҳисобидан бир неча мадраса, 40 работ (сафардаги йўловчилар тўхтаб ўтиш жойи), 17 масжид, 10 хонақоҳ, 9 ҳаммом, 9 кўприк, 20 та ҳовуз қурдиради. Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийга «Муқарраби ҳазрати султоний» («Султон ҳазратларининг энг яқин кишиси») деган унвонни беради. Унга кўра, Навоий давлатнинг барча ишларига аралаша оларди.

Алишер Навоий инсонийлик моҳиятини унинг ижтимоий фаолиятида – жамиятда ҳар бир киши фойдали касб билан шуғулланиши, халққа кўпроқ манфаати тегишида, деб билади. Инсон халқ ғами билан яшаши ва иложи борида одамларнинг оғирини енгил қилиши, турмуши фаровон бўлишига кўмаклашуви

лозим, деб ҳисоблайди. Навоий инсонни камолот сари интилишга чорлайди, умр абадий эмаслигига бот-бот ишора қилади ва шу боис ҳеч бир инсон ўз ҳаётида пушаймон бўлмаслик учун эзгу ишларни амалга ошириши лозимлигини уқтиради.

Навоий ижодида ҳаётга муҳаббат инсоннинг миллатидан, ирқидан ва диний мансублигидан қатъи назар, унинг кадр-қимматини улуғлаш, халқлар ўртасида дўстлик, биродарлик, тинчлик ва ҳамжиҳатлик каби эзгу ғоялар билан суғорилган. Айниқса, ҳозирги кунимизда турли минтақаларда рўй бериб турган миллат ва элатлараро жанжалу можароларни олдиндан кўра билган буюк Навоийнинг безавол ўғитлари инсоният тарихининг барча даврлари учун ҳамоҳангдир. Навоий инсонийлик, тинчликсеварлик, маърифатпарварлик ғояларини юксак маҳорат билан тараннум этган улуғ ижодкордир. Шу жиҳатдан у жаҳон адабиётининг ёрқин сиймолари – Гомер ва Данте, Рудакий ва Фирдавсий, Низомий ва Саъдий қаторидан муносиб ўрин олган. Навоий асарлари бутунжаҳон мулкидир.

ЖАДИДЧИЛИК, ХОТИН-ҚИЗЛАР ЗИЁСИ ВА УЧИНЧИ РЕНЕССАНС

XXI асрда жаҳон иқтисодиёти, фан-техникаси, умуман, деярли барча соҳаларда юксак глобллашув жадаллик билан илгариламоқда. Бу жараёнда Республикамиз дунё мамлакатлари орасида тенглар ичра тенг бўлмоқ учун росмана интилиб, ўз олдиға мақсад қўйганидан қувонамиз. Чунки улкан жаҳон андозалари асосида марра олиш, албатта, натижа беради.

Шу маънода Учинчи Ренессанс тушунчасини кўпчилигимиз мана кундан-кунға яхши англаб боряпмиз. Тарих гувоҳки, Мовароуннаҳрнинг шонли ўтмишида иккита Ренессанс даври тарих саҳифаларидан йирик ва тасаввур қилиб бўлмас даражада кенг масштабларни эгаллаган.

Илк Уйғониш даврида, IX-XII асрларнинг асосчилари саналмиш Фаробий, Ибн Сино, Ал-Фарғоний, Хоразмий, Беруний ва шу каби қатор фан кишилари миллат тараққиётини илм-фанни теран ўзлаштириш ва тараққий эттириш билан боғлаганлар ва шу йўлда кашфиётлар, кузатишлар қилганлар.

XV асрда, иккинчи қайта Уйғониш пайти эса, масалан, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзоларнинг фаолиятида улкан давлатчилик қуриш билан цивилизацияни таъминлаш мумкинлигини англаб етишган ва бор иқтидорларини ана шу нуқтаға кўпроқ қаратишган.

XX асрда эса Мунаққарқори, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ҳамза, Бехбудий, Сўфизода, Сидқий, Ибрат, Авлоний кабилар фаолиятиға қарасак, улар юқорида айтилган икки Ренессансни атрофлича ўрганишган ва дунё миқёсига чиқишнинг шартини ҳам Мустақил давлат тузиш, ҳам илм-ирфонни жадаллик билан ривожлантиришда деб ҳисоблашгани маълум бўлмоқда. Демак, миллатимизнинг истиқболини ўйлаб улкан ижтимоий-сиёсий, адабий-маърифий ўзгаришларни бошлаган аجدодларимиз қаттиқ қаршиликка учраган. Бориб-бориб 30-йилларда қаттиқ қатағон исканжасида ҳалок бўлишган.

Ўша пайтда иккига бўлиниб кетган жадинлар ҳам, қадимчилар ҳам хотин-қизлар масаласига жуда нозиклик билан ёндашишган, аёлларга ўқиш, сайловда иштирок этиш, тенг ҳуқуқли бўлиш имкониятини бериш лозимлиги ҳақида қурултойлар ўтказишган. Тарихнинг мана бу қирралари ҳали-ҳамон очилмай қолмоқда.

Бу даврда миллат, хусусан, хотин-қизлар зиёси масаласи жадинчилик ҳаракатининг ва адабиётининг етакчи ғоясига айланган эди. Бунинг боиси шундаки, жадин маърифатпарварлари таълим ва тарбия масаласинининг бош ўзаги аёлларда ва оналарда эканини яхши билишган. Чунки, жамият ҳар томонлама комил оилалар ва улар тарбиялаётган фарзандлар эвазига барқарорлашиб боради.

XX аср бошларида юртимизда ҳамон жаҳолат давом этаётган эди. Шунинг учун давр адабиётида илмсизлик, мутаассиблик балоси келтириб чиқарган хотин-қизларнинг тутқинлиги, эрксизлиги, никоҳдаги тенгсизлик жадин маърифатпарваларининг ижтимоий муносабати ўлароқ асарларга сингди. Аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари эркакларникидан кам эмаслигини, шундан келиб чиқиб, уларнинг жамиятдаги мавқеи ҳам эркакларнинг ижтимоий даражасида эканини жадинлар биринчилардан бўлиб эътироф этдигина эмас, балки исбот этди ҳам.

Ҳар бир даврда ижодкор гўзаллик сиймоси хотин-қизлар образи орқали замоннинг кайфиятини, руҳиятини, орзу-мақсадларини акс эттиради. Бинобарин, хотин-қизлар, эрксизлик, ҳақсизлик, тенгсизлик ҳамда зиёилик, илму маърифат масалаларининг аёл ижодкорлар томонидан васф этилиши XX аср шеъриятига хос муҳим хусусиятлардан биридир.

Аёл сиймосида – дунё гўзаллиги мужассам. Ҳар бир даврда ижодкор гўзаллик сиймоси хотин-қизлар образи орқали замоннинг кайфиятини, руҳиятини, орзу-мақсадларини акс эттиради. Бинобарин, хотин-қизлар, эрксизлик, ҳақсизлик, тенгсизлик ҳамда зиёилик, илму маърифат масалаларининг аёл ижодкорлар томонидан васф этилиши XX аср шеъриятига хос муҳим хусусиятлардан биридир. Миллий уйғониш даври шоирасининг қалб сўзларига назар солар эканмиз, ифодаланган янги жамият ва замон кишиси тасвири таҳлилини беришда, тарихий-ижтимоий воқелик,

ижодкор шахси ва бадий тафаккурининг асар шакл-мундарижасига, образларга таъсирини назарда тутиш зарур. Шоира Нозимахоним “Афсус” сарлавҳали ғазалида ҳаётдаги реал ҳодисаларни тасвирлаб, 1905 йил воқеаларини қаламга олади. Ҳукуматдан адлу инсоф қўлдан кетгани, ҳақ сўзни сўзлаган кимса азобларга маҳкум этилаётгани надомат билан шеърга солинган. Лекин шоира қалам олдидаги масъулиятини англаган ҳолда,

Дегил назминг аро ҳақ сўзни Нозим,

Ки, шояд зулм тунӣ бўлса барҳам¹ -

деб баралла ёзади. Ҳақсўз ижодкор қалбида яширинган орзуларни ошкора ёзиш ва айтиш, шунинг баробарида зулм тунини ёритишдан иборат эди. Шоира “Аё маҳкумалар...” ғазалида фикрини давом эттириб, миллатнинг тутқун қизларига мурожаат этади. Қўшни туркий қавмлар қизларидан ўрнак олиб, худди улар каби хурофотни барбод этиб, жаҳолатни енгишни, залолатни даф этиб, эркин нафас олишни мақсад қилиб яшаш лозимлигини уқтиради.

Боқингким, ўзга миллат қизлари на ерлара етмуш,

Ўқуб илму ҳунарларни, ки ҳикмат сиррини билмуш,

Билиб ўз эътиборин ҳам ҳуқуқини таниб олмуш,

Асрлар элтгон ул бидъат уйқусидин уйгонинг!

Ўқимишли, ҳар ҳикмат сирини билган, ҳуқуқини таниган зиёли қиз, аёл шоира орзусининг, маслагининг бадий етук образи ифодаси эди. Бу даврда миллат, хусусан, хотин-қизлар зиёси масаласи, нафақат бадий адабиётнинг, балки жади́дчилик ҳаракатининг ҳам етакчи ғоясига айланган эди.

Муҳораба боис, аввало, хотин-қизларнинг аҳволи оғирлашди. Бироқ қадди эгилса-да, уларнинг иродаси, шижоати букилмади. Улар эркаклар билан бир сафда туриб курашди ва шеърларида “ёв зиддиға” чиқишга даъват этди:

Жарчи бўл, Анбар, хотунлар бирла чиқ ёв зиддиға!

Бу нечук мудҳиш балою оби тўфондур уруш.

Шоира Анбар Отин “Уруш” радифли шеърини мана шундай мисралар билан якунлайди. Аёлнинг ёвга қарши чиқиши – энг оғир

¹ Жалолов Т. Ўзбек шоиралари. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б.216.

ҳоллардагина рўй бериши мумкин бўлган ҳол. Бу халқ бошига тушган мусибатнинг нечоғлик оғир бўлгани тасдиғидир. Анбар Отин мазкур шеъри орқали Тўмарис сингари жасур аёлларнинг, “эр қизлар” нинг (Шавкат Раҳмон таъбири) ҳали Туронзаминда барҳаёт эканини уқтиради. Яна бир шеърида у, курашдан асл мақсад «тинчлик» ка эришиш эканини қуйидагича таъкидлайди:

Анбаро, ул баҳри Уммондин ариқ оч дунёга!

Тинчлик бағрин кетурсин сув каби ул жўйи сул?

Маърифатга даъват кейинги давр ўзбек адабиётининг бош мавзусига айланди. Ўзбек миллий уйғониш адабиётида ифодаланган янги жамият ва замон кишиси, уларнинг тасвири таҳлилини беришда, тарихий-ижтимоий воқелик, ижодкор шахси ва бадий тафаккурининг асар шакл-мундарижасига, образларга таъсирини ҳам назарда тутиш зарур. Бадий асарларда, асосан, жамиятдаги қолоқликлар илғор фикрли шахс томонидан инкор қилинади ва бу зиддиятли қарашлар жамиятда ҳамда инсонлар ҳаётида муаллиф кўрмоқчи бўлган хусусиятларни ёрқинроқ тасаввур қилиш имконини беради.

Даврлар инсон дунёқарашига, шаклланган, ўзгарган дунёқараш эса тузумларга таъсир кўрсатгани каби, ижтимоий тузумларга таъсир кўрсатгани каби ижтимоий-сиёсий воқелик оқимидаги янгиланишлар бадий асарларда ҳам акс этиши табиий ҳол. XIX аср охири-XX аср бошларидаги адабиёт маърифатчилик бўёғининг қуюқлиги, руҳий кечинмалардан, қалб эврилишларидан кўра, ижтимоий мазмунни кўпроқ ифодалагани билан ажралиб туради.

Чўлпон ҳар бир жамиятнинг тараққий этганлик белгиси ундаги хотин-қизларнинг турмуш даражаси билан белгиланишини, ўзбек аёли нафақат ўз озодлиги, балки юрт ҳуррияти учун ҳам кураша оладиган кучга эга эканини биларди. Шунинг учун ҳам айнан шу масалани ижодининг етакчи мавзуларидан бирига айлантирди.

Шоир яшаган даврда ёшларнинг саводи ва истикболи, ўзбек хотин-қизларининг тақдири масаласи миллат ва жамият олдида турган энг долзарб масала эди. Хотин-қизлар тақдири ва нафосатига бағишланган шеърларида Чўлпон табиат мўъжизаси саналмиш аёллар дунёси ва қалбини нозик дид билан илғаб олди ва шох

сатрларга жойлади. “Шарқ қизи”, “Мен ва бошқалар”, “Қиз қўшиғи”, “Ер асиралари”, “Паранжи”, “Келинчак”, “Зангбунинг қизи” каби шеърлари бунга ёрқин мисол бўлади”.

Демак, мукаммал турмуш тарзига эришмоқ учун эр-хотин баробар замондан хабардор бўлиши керак. Бунинг учун уларга илм эшиклари учун кенг йўл, қисқаси, эркинлик даркор. Бу гоё қарийб барча умумтуркий адиблар бадий хазинасидан жой олди. Масалан, қрим-татар шоири Умар Ипчи ижодига мансуб “Кимдан ёрдам?” шеъри татар хотин-қизларининг аянчли тақдирлари, тўрт девор ичида кечаётган зулматли кунлари, номувофиқ никоҳ фожеасидан завол топаётган умрлари ҳақидадир. Ушбу шеър 1917 йилда ёзилган бўлиб, ундаги масала деярли барча туркий халқларнинг замондош шоирлари ижодида учрайди. Умар Ипчи:

*Татар қизи қари умр қучоғида эзиларкан,
Ойдин йўли қалин қора пардалар-ла тўсиларкан.
Кун кўрмасдан, завқ сурмасдан, тўрт деворнинг орасида
Азоб чекиб, хўрлик кўриб, ёш ҳаёти кесиларкан
Йўқми бир қўл, қалин қора пардаларни қўпоражаск?
Йўқми бир мард, бу ёш қизни азоблардан қутқаражаск?¹*

мисралари орқали хотин-қизлар ҳуқуқсизлигини ифодалаб, уларни қутқаришга қодир кучни орзу қилади. Чўлпон эса:

*Фақат, мен бир ўзим, Шарқнинг бир қизи
Баҳор келганини кўрмай қоламан
Узун, қора қишининг кетмасдан изи
Унинг дўсти - кузни кутиб оламан.²
(“Шарққизи”)*

ёки

*Сиёҳпарда билармисанг – у олчоқ
Аски дунё сани биза бироқмиш.
Эркин ўлан қодинларинг бошига
Дин исминдан асирлиги у тақмиш.³
(“Ўзбек қизи” учун (Усмонлича)*

¹ Умер Ипчи. Кимден ярдымъ? // Ёылдыз, 1987. – №6. – С.33.

² Чўлпон. Яна олдим созимни. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1994. – Б. 388.

³ Чўлпон. Гўзал Туркистон. – Т.: Маънавият, 1997. – Б.36.

*Менда-да қанот бор, лекин боғланган...
Боғ йўқдир. Шох йўқдир. Қалин девор бор:
Сўзлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор...уни-да деворлар тинглар...¹
("Мен ва бошқалар")*

мисраларини ёзар экан, бу фожеа нафақат ўзбек қизлари, балки бутун Шарқ аёллари қисматидаги ҳақсиз ёзуқ деб билади. Шоир кўнглида уйғонган ачиниш ҳисси, ер асираларининг озодлиги орзуси унинг "Қор қўйнида лола", "Кеча ва кундуз" каби насрий асарларига ҳам кўчди. "Аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари эркакларникидан кам эмаслигини, шундан келиб чиқиб, уларнинг жамиятдаги мавқеи ҳам эркакларнинг ижтимоий даражасида эканини, бизнингча, Фитрат жадидлар ичида нисбатан биринчилардан бўлиб эътироф этдигина эмас, балки исбот этди ҳам". Намунали оилалар орқасидан келадиган турмушнинг мукаммал манзараси тўғрисидаги қарашлар Фитратнинг "Раҳбари нажот", "Оила", Саид Аҳрорийнинг "Оила китоби (Хоним-қизларимизга тортиқ)" каби рисоларида ҳам жамият тараққиётини кўзлаган тавсиялари билан муаллифлар ижтимоий идеалини ифода этди.

Жаҳолат қуршовидаги хотин-қизларнинг эрки масаласи, уларнинг мувофиқ никоҳ ва севгига муносиб экани асарлар мундарижасининг асосини ташкил қилди. Шундай қилиб, руҳий ҳолат, юрак иқлими-ю, қалб пейзажининг юксак тасвири инсоний муҳаббат куйланган шеърларда янада нозиклашиб борди. Масалан, Фитратнинг "Ўзбек ёш шоирлари" тўпламига кирган "Бир оз кул" шеърида тасвирланган малак шоир эстетик идеалини белгилашга лойиқ сиймо. Шоир уни қизил гул, гўзал қушга ўхшатади. Бу гул, яъни маъшуқа лирик қаҳрамон борлигининг султонидир. Биргина юзи, қора кўзию нигоҳидан жонлар тугул дунё айланса арзийди. Шоир мана шундай етук сийрат қаршисида лол, севгисини изҳор қилмоққа ожиз. Унинг йўлида тупроқ бўлиб, пойида бош эгиб, ҳолини баён қилишга ҳам қурби йўқ. Шоир:

Истар эсанг, менга келиб гапурма,

¹ Чўлпон. Гўзал Туркистон. – Т.: Маънавият, 1997. – Б.49.

Ёнимда ҳеч ўтурма!

Ёлғиз йиғлаб турганимни узоқдан

Кўрганингда...марҳамат эт, бир оз кул¹ -

дея ёридан бир табассум кутади. Чўлпоннинг айнан шу тўпламдаги “Суйган чоқларда” шеърида ҳам севилгувчи гўзалларнинг маликаси ўлароқ таърифланади. Боғдаги энг чиройли гул гунафша унинг латофатини ҳар қанча сўзласа-да, битмайди, булбулнинг сўнгсиз ноласи унинг туфайли. Фитратнинг лирик қаҳрамони “кулубгина мен сари ҳам боқарми?” дея ёрининг назаридангина умид қилса, Чўлпонда эса:

Йўлларингда “шитир” этса сўлган барг,

Қулогимга мусиқалар келтирур:

Қачон сенинг мусиқали овозинг

Сенинг мени “суйганингни” билдирур? -

сатрлари орқали тўғридан-тўғри севгига жавоб кутади. Сўлган баргга жон бериб куйлатган, овози ҳам куйга монанд қўл етмас малак Чўлпон шеъриятида ифодаланган энг юксак эстетик идеал ҳисобланади. Айтиш жоизки, бу давр адабиёти нафақат маърифатли шахс, балки хотин-қизлар эркинлиги орқали жамиятнинг озодлиги орзусини талқин этди.

Чўлпон адабиётнинг қайси тур, қайси жанрида ижод этмасин, унинг кўплаб асарларида ягона ғоя муштараклигини кўрамиз. Чўлпон ижодининг марказида эркинлик масаласи туради.

“Абдулҳамид Чўлпоннинг Шарқ аёллари хусусидаги мулоҳазалари ҳозирги кунда атрофлича таҳлил этилмоғи лозим. Чунки шоир давр сўраган ўша мавзудан ўз қарашларини баён этиш учун фойдаланган” . Чўлпон “Мен ва бошқалар” шеърини ёзишда сарлавҳадан сўнг “Ўзбек қизи оғзидан”, деб ёзиб қўяди. Ўзбекистон Қаҳрамони, олим ва адиб Озод Шарафиддинов Чўлпоннинг “Яна олдим созимни” китобига ёзган сўзбошисига: “Кулган бошқалардир, йиғлаган менман...” (Чўлпон таржимаи ҳолига дастлабки чизгилар) деб сарлавҳа қўяди. Ҳа, бу мисраларда йиғлаган, нафақат, ўзбек қизи, балки халқнинг ёш-у қариси, ҳатто, зиёлиси эди.

¹ Фитрат. Танланган асарлар. IV жилдлик. I жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.36.

Чўлпон шеърияти билан танишар эканмиз, уларнинг ичида “ўзбек қизи оғзидан” эмас, балки юрагидан отилиб чиққандек туюлгувчи байтларни кўплаб учратамиз. Мисол учун, “Қиз қўшиғи” шеъридан олинган қуйидаги байтларни олайлик:

*Сиқиқ қафасларда
Яйрай олмаймен.
Жаннат боғлар бор-ку
Сайрай олмаймен” .*

Ёки:

*Хасратим кўп, элга
Айта олмаймен.
Армоним кўп, дилга
Жойлай олмаймен” .*

Абдулҳамид Чўлпон “Қуш ҳадиги” шеърида қуйидаги мисраларни ёзади:

*Фақат заиф вужудини қанча урсун деворларга,
Балки унинг юмшоқ тани тўлиб кетсун ол қонларга .*

Бу тасвир қафасдаги қуш ҳақида, лекин шоир бу байт орқали ҳақиқий қафасга солинган қушлар ўзбек хотин-қизлари демоқчи бўлаётгандир. Бу қушларнинг фақат танлари эмас, юраклари ҳам қизил қонларга тўлган эди.

“Наврўз кунда” шеъридаги бу парчалар ўзбек аёли қисматига ачинган Чўлпон қалбидан сизиб чиқади:

*Наврўз кунни эркисизларга эрк берар,
Ўзбек қизи эркли кунда бўшолмай,
Зиндон каби тор уйидан чиқолмай,
Қалин, оғир деворларни йиқолмай,
Борлигини кенг дунёга отолмай
Чин эрк кунни кута-кута телмирар...*

Чўлпон ўзбек хотин-қизлари дардига малҳам қидиради. “Каптар” номли шеърида эса ривоятлардаги ботир қиз Семирамисга қарата қуйидагча нидо қилади:

*Эй, денгизнинг сувларидан қувват олган ботир қиз,
Кел, мундаги тутқун қизга ёлборайлик иккимиз!”*

“Шоир яшаган даврда ёшларнинг саводи ва истикболи, ўзбек хотин-қизларининг тақдири масаласи миллат ва жамият олдида турган энг долзарб масала эди. Хотин-қизлар тақдири ва нафосатига бағишланган шеърларида Чўлпон табиат мўъжизаси саналмиш аёллар дунёси ва қалбини нозик дид билан илғаб олди ва шоҳ сатрларга жойлади. “Шарқ қизи”, “Мен ва бошқалар”, “Қиз қўшиғи”, “Ер асиралари”, “Паранжи”, “Келинчак”, “Зангбунинг қизи” каби шеърлари бунга ёрқин мисол бўлади” .

Аёллар турмушидаги ҳақсизлик мутелик янги замон ижодкорида норозилик кайфиятни уйғотган, муаммонинг фақатгина шеърийатга сиғмаслигини сезган адиб насрий асарларида ҳам масала ечимига жавоблар қидирган эди. “Қор қўйнида лола” ҳикоясида Чўлпон Шафоатхоннинг қисмати ортида аслида мутаассиблик, кўр-кўрона эътиқод турганини маҳорат билан очиб берган. Асар қаҳрамони Самарқанд аканинг “битта қизимиз бўлса, ҳазрат эшонимизга тутдик, садағалари кетсун!” деган гапидан хотини Қумрибуш “оқарди, кўкарди, сувратдек қотиб деворга суяниб қолди...”. Қумрибуш эрининг қарорига мана шундай жавоб қайтариши мумкин ҳалос, уни ўзгартиришга, қизининг тақдирига аралаштишга ҳақли эмас. Қумрибуш руҳиятидаги “оқариш, кўкариш, сувратдек қотиб деворга суяниб қолиш” шаклидаги исён Қурбонбиби қалбида жунбушга келди. Замон оқимиға қарши бормаслик, эр-хотин муносабатидаги тубсиз жарлик, дардини тўрт девордан ошириб айта олиш имконининг ўта чекланганлиги уни ақлдан оздиради. Адиб давр фожиасини аёллар тақдири воситасида тасвирлайди.

Маърифатпарварлик адабиётида аёллар тимсоли ўзига хос реал тасвирланган. Бунда ўша давр тузуми қаттиқ қораланиб, аёлларни илм-маърифатга, жаҳолат ботқоғидан чиқаришга даъват этилади. Хусусан, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” асарида Зеби тимсолида ўша давр аёллари эрксизлиги очиб берилади. Зеби, ҳуркак оху каби гўзал ва иложсиз. Унинг қалби шу қадар тозаки, ёмонлик ҳақида ўйлаш нима эканлигини ҳам тушуниб етмайди. У инсонларни севиб яшайди. Разолат тўлиб ётган дунёга муҳаббат кўзи билан боқади, бироқ жаҳолат тозаллик ва гўзаллик билан келишмайди, гўдакдай

беғубор бўлгани учун ҳам бағри ифлослик ва кирга тўла ҳаёт уни сиғдирмайди, шудрингдай тоза ва чечакдай покиза бўлгани учун ҳаётнинг шафқатсиз ва бадбўй ҳавосида нафаси бўғилади.

Биргина Зеби тимсолида ўша давр аёлларининг машъум тақдири, ўзгалар томонидан бўғилаётган келажаги, топталаётган шаъни ва ғурури, кўраётган жабр ситамлари тасвирланган. Аёл киши таълим олиши шунчаки ҳаёл, орзу эди. Уларни жаҳолатга етаклаётган қолоқ ва кўзларини парда қоплаган жамиятга мазкур асарлар билан ойна тутилган.

Чўлпоннинг асосий мақсади ҳам мавжуд тузимни таг-томири билан ўзгартириш эди. Зеби фақат аёллик латофати ва олижаноб инсоний фазилатлари билангина эмас, айти пайтда хушовози билан барчанинг эътиборини тортади. Аммо ижтимоий тенгсизлик ҳукмрон бўлган ва аёллар кадр-қиммати оёқости қилинган жамиятда Зебининг орзу-ҳаваслари янчилади. Бу асар орқали Чўлпон Зеби ва унга ўхшаган жабрланган аёллар тақдирига ачинади. Уларнинг озод бўлишини истайди. Ўз тақдирини ўзи ҳал қилишини, ҳур-эркин, илм-маърифатли бўлишини истайди.

Жамиятдаги барча аёллар бошқалар раъйига кўра тақдирдан рози бўлиб кетиб, алалоқибат, бахтсизликка маҳкум бўлиб қолаётганларини қоралайди. Чўлпоннинг орзуси аёллар ҳурлиги, илм-маърифатли бўлишидир. Улар ҳам инсон сифатида ўз хоҳиш-истакларига кўра яшаши, илм олиши, оила қуришини орзу қилади. Жамиятни огоҳликка даъват этади.

Маълумки, маърифатга йўғрилган фикр, ғоя ҳар қандай шахсни, жамиятни турли тажовузлардан ҳимоя қила олади. Халқимиз маънавий ва ахлоқий кадриятларида ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллий ифтихор, бағрикенглик каби хусусиятлар устувордир. Уларни изчил тарғиб қилиб бориш билан маънавий таҳдидларга ғоявий зарба бериш мумкин.

Маърифат — кишиларнинг онг-билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия ҳамдир. Демак, жаҳолат билан маърифат бир-бирига қарама-қарши, бир-бирини сиқиб чиқарадиган тушунчалардир. Маърифат инсонни доимо тўғри йўлга бошлайди. Маърифат кимгадир кўз-кўз қилинадиган, ортида қандайдир

яширин бўлган нарса эмас. Жаҳолат каби кучларга доим маърифат қарши чиқа олади. Чунки, маърифат – тўғри йўлга бошловчи куч. Маърифат – инсонни маънавий камолотга етказувчи узлуксиз таълим-тарбия жараёнидир.

Собиқ шўро тузумида кўпгина халқларни маънавиятга ва маърифатга чорлаган кўпгина ватандошларимиз ўлдирилган. Улар ёмон ишлари учун эмас, балки жаҳолатга қарши маърифат билан курашганлари учун отиб ўлдирилган.

Хотин-қизлар саводхонлиги, миллат тарбиясида маърифатли онанинг даркорлиги шеъриятга олиб кирилди. Жоҳил анъаналар таъсирида тутқунликка маҳкум бўлган аёллар масаласи, уларнинг эркинлиги юрт эрки орзуси билан параллел тасвирланди. 1917 йилларга келиб шеъриятда мақсадни рамзлар орқали англатиш, фикрларни очикдан-очик эмас, туйғуларга ўраб бериш ҳолатлари кўрина борди. Юрт озодлиги, истибдоддан қутулиш орзуси тўғридан-тўғри замонавий шеъриятда акс этди.

XX аср жамиятидаги чиркин ва қора вазиятлар, аёлларнинг камситилиши, жамият ва ҳукумат ишларидан айро тутилиши, ҳуқуқ ва манфаатларининг топталиши, нафақат жамият томонидан, балки, ўз оила аъзолари, отаси, турмуш ўртоғи томонидан турли босимларга учрагани, таълим ҳамда тарбиядан йироқ тутилиши тўғрисида маълумот берилган. Қиз болалар 10 – 11 ёшда мактабга қатнашни тўхтатганлар.

XX аср бошларида Туркистонда шаклланган ва тараққий этган фалсафий-эстетик тафаккур йўналишини асосан жаидчилик ҳаракати белгилаган эди. XX асрларда жамиятда мутаассиблик, жаҳолат, илмсизлик, маърифатсизлик авж олган эди. Шўро ҳукумати бор куч-ғайрати билан халқни, миллатни жаҳолат томон олға бошларди. Маърифат ва илм ёғдуларини сочмоқчи бўлган бир қатор шахслар халқ, миллат душманига айлантирилиб, қамоққа олинган, оғир азобларга дучор бўлган ва қатағон қилинган эди.

Жаидларнинг фалсафий-эстетик ва педагогик қарашларининг Ўрта Осиёда кенг тарқалиши ва катта ижтимоий ҳодисага айланишида Бехбудий, Фитрат, Мунаввар қори, Чўлпон, Абдулла Авлониий сингари буюк шахсларнинг хизмати катта бўлди.

Жумладан, жаид-маърифатчилари ўз дастурида миллат ва мамлакатнинг дунёвий тараққиёти йўлида тўсиқ бўлиб келаётган диний бидъат ва қолоқ расм-русумларга қарши чиқиш, эски мактабларни янги ўқув усуллари билан ислоҳ қилиш, халқ оммасининг саводини чиқариш мақсадида матбуот масалаларига жиддий эътибор қаратиб, янги ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожини устида қайғуриш; Европа маданиятидан орқада қолиб кетмаслик учун замонавий миллий театр томошаларини ташкил этиш; хотин-қизларнинг жамиятдаги ва оиладаги аҳволини ўзгартириш мақсадида турли ижтимоий ислохотлар йўлини қидириш сингари муаммоларни ўртага ташладилар.

Маърифатпарварлар драматургияни энг сермахсул ва оммабоп жанр сифатида ривожлантира олишган. Улар шу йўл орқали мутаассиб босқинчиларга ва ўз ҳолидан беҳабар халққа ойна тутишни мақсад қилган эдилар. Маърифатпарвар адибларнинг аксарияти ўз ижодий-амалий фаолиятини драма ёзиш ва театр билан боғлиқ ҳолда олиб бордилар. XX аср бошларида юртимизда давом этаётган жаҳолат, илмсизлик, мутаассиблик оқибати Авлоний, Ҳамза, Ҳожи Муин драмаларида – қурбон бўлган аёллар қисмати фонида берилган бўлса, кейинчалик асираларнинг руҳий олами, маънавий қиёфаси ортидаги гоё ҳам юксак идеал сифатида улуғланиб, асарлар мундарижасида муқимлашиб борди. Чунки жамият ҳар томонлама комил оилалар ва улар тарбиялаётган фарзандлар эвазига барқарорлашиб боради.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари” асари қаҳрамони Марям образи эса илмга ташна аёл тимсолидир. “Янги саодат” асарида Олимжоннинг маърифат туфайли бахтли ҳаётга эришуви ва унинг ўз бахтидан бошқа кишининг ҳам баҳраманд бўлишини тасвирлаган бўлса, “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари” фожиасида маърифатли инсоннинг жаҳолат ва ғафлат зиндонидаги фожиали тақдирини кўрсатишни мақсад қилиб олган. Ушбу асар жанрини Ҳамза “Туркистон маишатидан олинган қиз ва куёв фожиаси” деб атайди. Драматург пьесанинг дастлабки сахнасидаёқ қаҳрамонларнинг ўзларига муносиб бўлмаган, улар қалбидаги муҳаббат гуллари ҳазон

қилишга тайёр бир муҳитда яшаётганини кўрсатади. Шу тарзда пьесанинг аввалидаёқ эскича қарашлар таъсиридаги ота-оналар билан улардан илгарилаб кетган ва ўз замонига сиғмай қолган ёшлар ўртасидаги зиддият ниш уради. Воқеалар ривожланиши билан бу конфликт таранглашиб, охирида камоннинг тортилган ёйидек учиб боради-да ҳар иккала қаҳрамонни – Маҳмудхон билан Марямхонни ҳалок қилади. Бундаги Марямхон образи маърифатга ташна аёл тимсоли сифатида гавдаланади.

Икки адибимизнинг ижодида ҳам аёллар тимсоли моҳирона тарзда очиб берилган, бу образлар орқали ёзувчилар жамиятдаги оғриқли нуқталарни ва уларни бартараф этиш йўллари деярли барча асарларида ўз мафкуралари орқали намоён этади. Яъни жамиятда оилага, аёлга бўлган эътибор ижобий томонга ўзгармас экан, жамият ҳам ўзгармаслигини айтиб ўтадилар.

Чўлпон мақолаларидаги жамият ва ўзбек аёли тақдири масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Аёлларнинг ҳам илм ўрганишга, жамиятда тенг ҳуқуқли бўлишга эга эканлиги таъкидланган.

Ёшлар тақдирига куйинган Чўлпонни ўзбек аёли қисмати бефарқ қолдирмаслиги табиий ҳол эди. Шу боис ҳам Чўлпон бундай ёзади: «Бечора ўзбек хотуни! Сенга 12 ёшингда кафан кийгизган жаноблар туғилган кунингдаёқ сени иримларнинг бемаъни кучоқларига ирғитадурлар! Билмайсен. Билмайсен. Билмаганинг учун сен ҳали кўп йиллар шу иримлар учун энг тоза умидларингни сўлдиргайсен! Сенинг билмоғинг, ўрганмоғинг учун кенг йўл очилган шу замонда сенга очилгуси мактабларнинг таъминоти учун маҳаллий маблағнинг кўпайишини тилайлик!». Чўлпоннинг бу ёниб-куйишлари бекорга эмасди, чунки у ўзбек аёллари орасида ҳам зехни ўткир, зукко ва истеъдодли, жасоратли аёллар борлигини биларди. Чўлпон “Ёрқин турмуш” журналининг 1936-йил 4-5-қўшма сонидида чоп эттирган “Увайсий” номли мақоласида Жаҳонотин Увайсийнинг жасорати ва истеъдоди ҳақида ёзади. Бундан кўзланган мақсад ҳам аслида аёллар масаласига эътибор қаратмоқ кераклигини яна бир бор ёдга солмоқ бўлган. Мақолада шоиранинг асли Марғилондан эканлиги, у ердан хон саройидаги шоирлар базмида

қатнашиш учун Қўқонга келганлиги, уни саройга киритишмаганда қари кампир қиёфасида келгани ва шоирлар базмига киритишлари учун “Забонингни” дея бошланувчи икки мисрани ёзиб киритгани ҳақида ёзилган.

XX асрнинг биринчи чорагида Хамза, Чўлпон ўз асарларида аёл ва қизлар образини сезиларни даражада ёрита олган. Ва, бу орқали нафақат ўша давр балки ҳозирги замон учун ҳам керакли бўлган асарлар яратган десак, хато бўлмайди. Шунингдек ўша давр аёлларининг матонати моҳирона очиб берилган десак муболаға бўлмайди. Ҳатто биз учун ҳам ўрнак бўла олади.

Дарҳақиқат, бизнинг барча дардларимиз жоҳилликдан келиб чиқади. Доимий равишда ўқитиш ва ўрганиш керак. Бироқ, сиёсатдаги баъзи донишмандларимиз тасаввур қиладиган тарзда эмас, улар фақат қизларни тарбиялаш, уларни оилавий ҳаётга тайёрлаш ҳақида гапиришади.

Туркистон ўлкаси мустамлака шароитида бўлган вақтда миллатимизнинг жонкуяр зиёлилари халқни маърифатли ва маданиятли, зиёли бўлишга ундади, аксарият ижодкорлар ўз асарида мактаб маорифдаги янги ўзгаришларга муносабат билдирибгина қолмай, ўз фаолиятларида ҳам амалий ҳаракатда бўлдилар. Шунингдек кўплаб зиёли жадинчиларимиз Европа ва айрим Шарқ давлатларидаги таълим тизимини Туркистон маорифига татбиқ этдилар.

Хотин-қизлар саводхонлиги, миллат тарбиясида марифатли онанинг даркорлиги шеъриятга олиб кирилди. Жоҳил анъаналар таъсирида тутқунликка маҳкум бўлган аёллар масаласи, уларнинг эркинлиги юрт эрки орзуси билан параллел тасвирланди. 1917 йилларга келиб, шеъриятда мақсадни рамзлар орқали англатиш, фикрлни очикдан-очик эмас, туйғуларга ўраб бериш ҳолатлари кўрина борди. Бунда асосий идеал тури сифатида ижтимоий жўрлик мавзуси олинди. Юрт озодлиги, истибдоддан қутулиш орзуси тўғридан тўғри замонавий шеъриятда акс этди.

Маърифатли ҳақ-ҳуқуқини таниган зиёли аёллар образи шеъриятга кириб келди. Аввало, Дилшоди Барно, Анбар Отин ижодида ҳам акс этган бу каби ғоялар кейинчалик Тавалло,

Сўфизода, Ҳамза, Чўлпон ижодида янада ривожлантирилди. XX асрнинг 20-йилларига қадар яратилган шеърӣй асарларда ҳам илм-маърифат концепцияси ўз барқарорлигини йўқотмади.

Тарихда 1927-йил 7-март аёллар эрки учун қурбон бўлган кун деб қаралади. Аёллар ўз паранжисини оловга отиб, бу ҳаракатни озодлик учун деб билдиришади. Ушбу тарихий воқеадан бир йил ўтиб, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий аёлларни “Зубдаи баша” яъни кишиларнинг сараси дея уларни озодлик билан қутлайди ва ушбу сатрларни ёзади.

*Ҳай-ҳай, на хуш ярашмиш, саф-саф, бўлиб туришлар,
Лашкарча эскиликка мардона мавж урушлар,
Байроқ хинали қўлда, силқиб гўзал юришлар,
Гулшаннинг гулларидек, ол яшнаб у туришлар,
Чин маърифат нуридан, дилга упо муборак*

Ҳамза ўз шеърларида халқ ва миллат дардини унга яхши таниш бўлган оҳангларда ифодалашга интилни. Ҳамза аёлларнинг эркини бутунлай ижобий баҳолайди. Уларнинг чиқишини эскиликка қарши денгизнинг мавж уруши дея таъкидлаб ўтади. Аммо бу курашда хинога яширинган ибони йўқолмаслиги, балки у озодлик байроғи билан қоришиб кетганлигини айтади. Хотин-қизларни гулшаннинг беқиёс гулига ўхшатиш билан бирга, маърифатдан баҳра олишдек бахт билан қутлайди.

*Ашъор адибларинг илҳом этар жамолинг
Деди қуёш ойга, “Биздан букун уёлинг”
Озодлик чоғида топқил яна камолинг.
Берсин ҳаётга сайқал, ойнайи жамолин
Топсин ташаббусингдан ишлар бақо муборак.*

Асрлар давомида шоирлар барча ашъорларини (ижод намуналарини) сенинг тимсолингга битади. Ёзувчи ушбу байтда ўхшатиш, яъни қуёш тимсолида забардаст йигитарни назарда тутса, ой тимсолида эса мунис аёлларни илгари суриб жамиятнинг ўша даврда қўллаб-қувватланган, шоирнинг наздида мутлақо хато бўлган фикрни қўштирноқ ичида, киноя ёрдамида “Биздан букун уёлинг” тарзда ифодалаябди. Энди жамолинг бутун бир ҳаётга сайқал бўлсин дея, озодлигини такрор равишда қутлайди.

*Ноз уйқудан уйғонгил, озодсан қафасдан,
Қайрил бу ён хурофот, бидъат, суқ - у нафасдан.
Фолбин, мозор, дуохон, кучук, тумор аласадан,
Беҳуда у ясанлар, жангир-жунгур ҳавасдан
Турмушда хўп курарсен, наиъу намо муборак.*

Чўлпон ўзбек хотин-қизлари дардига малҳам қидиради. “Каптар” номли шеърида эса ривоятлардаги ботир қиз Семирамисга қарата қуйидагича нидо қилади: Эй, денгизнинг сувларидан қувват олган ботир қиз, Кел, мундаги тутқун қизга ёлборайлик иккимиз!”. “Шоир яшаган даврда ёшларнинг саводи ва истиқболи, ўзбек хотин-қизларининг тақдири масаласи миллат ва жамият олдида турган энг долзарб масала эди. Хотин-қизлар тақдири ва нафосатига бағишланган шеърларида Чўлпон табиат мўъжизаси саналмиш аёллар дунёси ва қалбини нозик дид билан илғаб олди ва шоҳ сатрларга жойлади. “Шарқ қизи”, “Мен ва бошқалар”, “Қиз қўшиғи”, “Ер асиралари”, “Паранжи”, “Келинчак”, “Зангбунинг қизи” каби шеърлари бунга ёрқин мисол бўлади”. Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ҳар бир жамиятнинг тараққий этганлик белгиси ундаги хотин-қизларнинг турмуш даражаси билан белгиланишини, ўзбек аёли нафақат ўз озодлиги, балки юрт хуррияти учун ҳам кураша оладиган кучга эга эканини биларди. Шунинг учун ҳам айнан шу масалани ижодининг етакчи мавзуларидан бирига айлантирди. Чўлпон “Шарқ қизи” номли шеърида ҳам яна шу мавзунини қаламга олади: “Мен учун ёруғ дунё роҳати – Тўрт девор ичида кўзлар ўйнатмоқ, Меним учун улуғ шодлик соати – Телба кўкрагимда ўйлар уйғотмоқ... Мен бир Шарқ қизимен, Шарқнинг ўзидек Бутун таним, жоним – хаёл уяси, Менинг қора кўзим кийик кўзидек Белгисиз овчининг ўқин кўргувси” - бу сатрларда келган қалб нолалари Шарқ қизи кўнглидан сизиб чиқмоқда. Унинг кўзлари фақат тўрт деворни томоша қилади, унинг шодлиги кўнглидаги ўй-хаёлларда акс этади. Миллатпарвар шоир Шарқ қизигина эмас, балки Шарқ миллатларининг баррча халқининг хурлиги-ю хурсандчилиги фақатгина хаёлларда қолмоқдаки, бу хаёллар жуда кўп. Лекин бу Шарқ қизи шундайки, у миллатни ҳеч бир белгисиз ўзига асир қилиб олаётган овчиларнинг ўқини кўра олади. Чўлпон ижодидаги,

айниқса, ижтимоий лирикасидаги етакчи хусусиятлардан бўлган риторик сўроқдан фойдаланиш бу шеър сўнгида ҳам қўлланилган: “Айталарким, ёзда ҳар бир жони бор Эркин нафас олар, шодланар, яйрар. Айтмайларким, Шарқда боғлиқ хотинлар Ул ёруғ дунёга на замон кирар?” Бу мисраларни ўқиб, Чўлпон жуда ўринли саволни ўртага ташлаганини гувоҳи бўламиз. Чўлпон ижоди ҳамиша ўзининг бетакрор жозибаси, тасвир услуби, интимлиги ва ижтимоийлиги билан ҳам адабиёт ихлосмандлари қалбига кириб борган. Чўлпон ижодининг етакчи хусусиятлари бўлган ижтимоий тушунчалар ҳамда уларнинг тасвир этилишидаги, беқиёс ўхшатишлардаги гўзалликнинг энг биринчи сабаби эса Чўлпоннинг қалбидир. Бу қалб фақат адолат дея жар солган. Баланд минбарларга қўрқмай чиқиб, аччиқ-аччиқ ҳақиқатларни баралла айтган эди.

Шоир, драматург, композитор, режиссёр, журналист, педагог сифатида фаолият кўрсатган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг кўп қиррали ижодида “Миллий ашувлалар учун миллий шеърлар” и алоҳида мавқега эга. Бу мажмуа 1915-1917 йилларда яратилган бўлиб, етти тўпلامдан иборат: “Атир гул”, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Пушти гул”, “Сарик гул”, “Яшил гул” ва “Сафсар гул”. Ҳамзанинг ушбу тўпلامларни яратишдан асл мақсади миллий ашулалар куйларининг халқ ёдида сақланишига эришиш, миллатнинг орзу-армонларини ифодалаш орқали унинг ижтимоий-сиёсий онгини ўстириш, илм-маърифат тарғиби воситасида миллатни уйғотиш эди. Шуниси муҳимки, иккала ижодкорнинг ҳам шеър-ашулалари 1916 йил воқеаларига бағишланган асарлар орасида алоҳида ажралиб туради. Хусусан, Абдулла Авлоний тўплаган “Мардикорлар ашувласи” 1916 йил 18 сентябрида мардикорлар эшелонини Россияга фронт ортидаги ишларга кузатиш маросимида “Турон” труппаси томонидан турли куйларга солиб айтилган хайрлашув қўшиқларини ташкил этса, ўз навбатида, Ҳамзанинг “Сафсар гул” тўплами юртдошларимизнинг кейинги тақдири – мусофирликда кечган изтиробли ҳаёти, дардли кечинмалари, соғинч туйғуларини акс эттирган.

Ҳамза ўз ижодида хотин-қизларни маърифатли бўлишга чақиради. “Ўзбек хотин-қизлари” шеърида аёлларни алқиссалаб ўтади.

*“Келди очилур чоғи, келди очилур чоғи, ўзлгинг намоён қил,
Парчлаб кишанларни, ҳар томон паришон қил.
Мақтаб анжуман борғил, унда фикр очиб гоҳи,
Илм-у фан тиги бирлан жаҳл бағрини қон қил”*

Ушбу байтдан ҳам маълумки, шоирнинг ягона мақсади хотин-қизлар эрксизлигига қарши кураш, уларни илм-маърифатли қилиш. Хотин-қизлар ҳам жамиятнинг том маъносидаги кишанларига қарши даъват этади. Бу каби мавзуларда бош мезон – она қилиб, олинган.

Абдулла Авлониининг шоир, драматург, театр арбоби, журналист ва педагог сифатидаги фаолияти ўзбек халқининг миллий-ижтимоий онгини, маданий ва маънавий савиясини оширишга хизмат қилгани аён. Адибнинг кейинроқ ўз таржимаи ҳолида “Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз Туркистон ёшларин сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди”, деган эътирофи ҳам бунинг далилидир.

Шу ўринда вақтли матбуотда эълон қилинган хабарлардан бирига мурожаат этиш зарурати туғилади: “Мазмун эмиш, яқинда ҳам кўнгиллик ишчилар йиғилишуб, подшоҳи аъзам императўримизни суратларини кўторишуб, расмий байроқлар илан мусулмонча ашувлалар айтишиб, шаҳарни(нг) ҳама кўчаларидин юришгонларида аларни(нг) орқаларидин кўб кишилар йиғилишибдурлар”. Ишчи мардикорларнинг иккинчи Николай суратини кўтариб юргани ҳақидаги маълумотни бошқа манба – хотираларда ҳам учратамиз. “Мусулмонча” дея таъкидланган ашулалар эса, аслида, Абдулла Авлониий тўплаган “Мардикорлар ашувласи” экани эҳтимолдан холи эмас. Юртдошларимизни мардикорликка кузатиш чоғида Николайнинг сурати кўтарилгани, ашулалар айтилгани ростдир, бироқ ўша дамда халқнинг кайфияти, руҳий ахволоти қай даражада эди? Кўнглидан нималар кечаётган эди? Абдулла Авлониининг “Мардикорлар ашувласи” мутолааси бу каби саволларга аниқ жавоб олиш имконини беради. Бу шеърларда,

энг аввало, боқувчисидан айрилаётган ота-онанинг ҳасрат-надомати акс этган.

*Найлайин, кетдинг қошимдан, қолдим энди айрилиб,
Сан кетарсан, ман ғарибга ким боқодур қайрилиб?!*

Шунингдек, адибнинг “Биз ва сиз” драмасида турмушда, оиласидаги илмсизлик туфайли фарзандлар тақдиридагина эмас, бутун жамиятда юзага келаётган фожиалар қаламга олинади. Яъни Гаспринский идеалидаги давлат фуқароларининг маърифатли шахслар эканини эътироф этиб, бутун дунёда шундай инсонлар кўпайишини орзу қилса, Авлоний эса зиёли йигит фожиаси орқали ҳар бир хонадон вакилининг янгича дунёқараш эгаси бўлиш лозимлигини уқтиради¹.

Россия империясининг тазйиқларига қарамай, Туркистонда хотин- қизлар маорифини жонлантириш ва усули жаид асосидаги жаид мактабларини ташкил этиш ишлари давом этди. Мазкур жараёнларда миллий тараққийпарварлар билан биргаликда татар маърифатпарвар аёллари ҳам фаол иштирок этдилар. Татар муаллималарининг ўлкада олиб борган фаол фаолиятлари натижасида, маҳаллий аёлларнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигининг ошиши ҳамда улар орасидан ҳар соҳанинг илғор билимдонлари етишиб чиқиши ва ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашиш, қатъиятлилиқ, маърифатга бўлган интилиш каби хислатларни уйғонишига олиб келди, дейишимиз мумкин.

Баъзилар гендер – бу аёлларнинг ҳокимиятга бўлган интилишлари деб ҳисоблашади. Ҳақиқатда эса, бу эркаклар ва аёллар масалалари билан боғлиқ кенг ва долзарб муаммо – ҳар икки жинснинг тенглиги деб айтиш мумкин. Шубҳасиз, аёлларнинг жамиятда муаммолари кўпроқ, шунинг учун аёлларга кўпроқ эътибор қаратилган. Бугунги кунда дунё билан алоқалар, таълим, фан, маданият, ижтимоий сиёсат тизимидаги гендер нуқтаи назари янги қараш прототиби, жамоатчилик билан алоқалар ва ўзаро муносабатларнинг янги модули сифатида қабул қилинмоқда.

¹ Davlatova Adiba. Nasriy asarlarda estetik ideal talqini (XX asr boshlari o‘zbek adabiyoti misolida). Uslubiy qo‘llanma. -Toshkent: 2018.

Бизда кўплаб иқтидорли ва қобилиятли аёллар бор. Айни кунда 500 дан ортиқ фан докторлари ва 3000 дан ортиқ фан номзодлари мавжуд.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданоқ мамлакатимизда ҳам ҳар жиҳатдан етук бўлган баркамол шахсни тарбиялашга катта эътибор берилмоқда ва бу йўлда ёшларни турли маънавий хуружлардан сақлаш, уларда мафкуравий иммунитетни кучайтириш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш каби вазифалар устуворлик қилмоқда. Жаҳолатга қарши эса фақат маърифат билан курашиш лозим. Дарҳақиқат, дунёни жаҳолат эгалласа, нафақат ақл, балки ақлни пешлайдиган маърифат, маънавият, ҳурфикрлик, инсон озодлиги барча-барчаси барҳам топади. Машҳур файласуфлардан бири шундай айтиб ўтган: “Душманингдан кўркма – нари борса, улар сени ўлдириши мумкин. Дўстларингдан кўркма – нари борса, улар сенга хиёнат қилиши мумкин. Бефарқ одамлардан кўрк – улар сени ўлдирмайди, сотмайди ҳам, фақат уларнинг жим ва бепарво қараб туриши туфайли ер юзида хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади”. Бу бебаҳо гаплардан кўриниб турибдики ҳар биттамыз Ватанимиз ривож, келажаги учун бефарқ бўлмаслигимиз ва бу ғайритабиий кучларга биз ўз билимимиз, миллий мафкурамиз билан ҳар доим, ҳар сония қарши турмоғимиз лозим.

Барчаси аёлнинг ижтимоий мавқеи, унинг идрок даражаси, умумий ҳуқуқий ва сиёсий маданиятига боғлиқ. Уй бекаси дунёни ўз қаричи билан ўлчайди, ўқимишли аёл эса ўз аҳамиятини ҳаётда ўрнини топиш, мустаҳкам позицияга эга бўлишда кўради.

Ҳозирги кунда юртимизга аёлларга бўлган ҳурмат, эътибор тобора кучайиб бормоқда, тараққийпарвар аёллар жамияти биздан кейинги авлодга аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалаларида янада маданиятли жамиятни қолдириши учун барча имкониятлар ишга солинмоқда.

Ўша даврларда аёлларнинг ҳуқуқий саводлари деярли йўқ бўлганлиги сабабли кўплаб тазйиқларга дуч келган, мисол қилиб айтадиган бўлсак, оилада зўравонликлар кўпайишининг сабаби,

авваломбор, ишсизлик ва иқтисодий аҳволнинг ёмонлашувидир. Ишсиз қолган эркак қўрқув, хавотир, стрессни ҳис қилади.

Мамлакатимизда асосий қонун, Конституция билан бошланиб, бошқа қонун ҳужжатларига қадар бу масалада ҳамма қонун меъёрлари мукамалдир. Аёллар ҳуқуқларини юздан ортиқ қонунлар ҳимоя қилади.

Ўзбекистон тарихида биринчи марта Сенат раиси лавозими аёл кишига ишониб топширилгани ва 2019 йил август ойида «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ва имкониятлар тўғрисида»ги қонун қабул қилингандан сўнг, ҳоким аёлларнинг пайдо бўлгани қувонарли ҳолат. Буларнинг барчаси умид борлигидан, қарорларни қабул қилиш даражасида аёлларнинг иштироки ортганидан далолат беради.

Яқин ўтмишда ҳатто ривожланган Германияда ҳам идеал аёлнинг немис жамиятидаги ўрни ва ролини белгилайдиган учта «К» (kinder, küche, kirche - «болалар, ошхона ва черков») тамойили мавжуд эди. Бироқ замонавий жамиятда аёлларнинг ўрни доимий равишда ошиб бормоқда ва бугунги кунда Германияда ҳам, бошқа Европа мамлакатларида ҳам квоталар орқали жуда яхши натижаларга эришилмоқда. Скандинавия давлатлари ҳукумат ва парламентидаги аёллар сони бўйича умуман бутун сайёрадан олдинда.

Эркаклар ўз вақтида қўлларини кўтарадиган итоаткор, мослашувчан аёлларни танлашни яхши кўрадилар. Оиладаги зўравонликка нафақат тажовуз, балки доимий ҳақорат ва руҳий босим ҳам киради. Бу каби зўравонлик негизида аёлнинг турмуш ўртоғи томонидан қайсидир бир муаммони ечиш истаги эмас, аксинча оила аъзосини камситиш ва бошқариш истаги ётади.

Калтак ва таҳқирлашларга қарамай, оиладаги зўравонлик қурбонлари муҳаббат, қасос қўрқуви, жамиятдаги қарашлар ёки ҳар қандай йўл билан бўлмасин ўз оилаларини сақлаб қолиш истаги туфайли кўпинча ёрдам сўрамайдилар. Баъзан бу фожиага олиб келади.

Минг шукурки мустақиллик йилларидан кейин бундай қарашлар ва бу каби салбий ҳолатларнинг тақдири тубдан бартараф

этилди. Ҳозирги кунда аёлларга бўлган эътибор ва ҳурмат юксак даражада бўлиб, аёлларнинг ҳар бир соҳада фидойилиги ва садоқати билан меҳнат қилиб, юксак марраларга эришиб келаётган хотин-қизларимизнинг ютуқлари салмоқлидир.

-Мамлакатимиз аҳолисининг қарийб 50 фоизини хотин-қизлар ташкил этади.

-Айни пайтда Олий Мажлис Сенатида-17 нафар сенатр,

-Қонунчилик палатасида -21 нафар депутат

-Маҳаллий кенгашларда эса халқ вакиллариининг 23 фоиздан зиёдини хотин-қизлар ташкил этади.

-Туман ҳокимлигида 6 нафар аёллар фаолият олиб боради.

-Мингдан ортиқ аёллар маҳалла фуқаролар йиғинини бошқариб келмоқда.

Юқоридаги бу кўрсаткичлар хотин-қизларга бўлган ҳурмат-эътиборнинг ёрқин ифодасидир.

Хулоса қилиб айтганда, жадиदчилик XIX аср охири ва XX аср бошларида миллий уйғониш ва миллий онг юксалишида катта роль ўйнаган. Жадидчилик ғояларини унинг ёрқин вакилларидан Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Мунавварқори, Файзулла Хўжаев, Сўфизода, Тавалло, Исҳоқжон Ибрат кабилар ғоят оғир шароитларда тарқиб этишга ҳаракат қилганлар. Улар миллатнинг камолотини юксалтириш, унинг кадр-қимматини ерга уришга йўл қўймаслик борасида катта ишлар қилганлар. Маърифатчи жадидчилар оғир моддий қийинчиликлар, ғоявий-сиёсий тазйиқларга қарамай, миллатнинг маънавий юксалиши учун имкониятлар яратишга ҳаракат қилдилар. Тарихнинг мураккаб, масъулиятли бурилиш давларида миллатнинг миллий онгини юксалтириш, миллий ифтихор тўйғусини кучайтириш биринчи даражали вазифалардан эканлигини англаб етганликлари учун ҳам бу борадаги барча ишларни ўз зиммаларига олдилар. Беҳбудий, Фитрат, Мунавварқори ва бошқа миллат учун жонкуяр жадидлар мактаблар очар, уларда ўзлари дарс берар, ўқув қўлланмалари ёзар, нашр этар ва бу йўлда жонбозлик кўрсатар эдилар. Бу йўлда ҳатто ўз маблағларини аямаганлар. Бундай

саховатпешалик, савобталаблик каби эзгу ишлар бизнинг ҳозирги мустақил ривожланишимиз учун ҳам ниҳоятда зарур.

XX аср биринчи чорагидаги Туркистонда юритилган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳаёт ҳақида илмий фикрлар илгари сурилади. Фикрлар фактларга асосланиб ёритилди.

XX асрнинг биринчи чорагида Ҳамза, Чўлпон каби ижодкорлар ўз асарларида аёл ва қизлар образини сезиларни даражада ёрита олган. Ва бу орқали нафақат ўша давр балки ҳозирги замон учун ҳам керакли бўлган асарлар яратган десак, хато бўлмайди. Шунингдек, ўша давр аёлларининг матонати моҳирона очиб берилган десак, муболаға бўлмайди. Ҳатто биз учун ҳам ўрнатқ бўла олади.

Ҳамза драмаларида хотин-қизларнинг илм-маърифат олиши масаласи маиший мавзулар орқали қаламга олинган. Муаллиф бир қатор образлар баёнида хотин-қизлардаги ибo, ҳаё ҳамда оилапарварлик хусусиятларига юқори баҳо беради ва бу орқали мукамал турмуш учун аёл ҳам баркамол бўлмоғи зарур, деган хулосани етказди.

Миллий уйғониш даври шеъриятида хотин-қизлар масаласи орқали миллатнинг илму маърифати, зиёси, эркинлиги ва истиқболи мавзуси тараннум этилди. Зеро мунис аёл сиймосида мужассам бўлган фидойи қалб, меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат, сабру матонат, шукроналик ва инсонийлик хислатлари ҳаётимиз мазмунини ташкил этувчи асос манбалардир.

Миллий уйғониш даври адабиётида миллатнинг илму маърифати, зиёси, эркинлиги ва истиқболи мавзуси хотин-қизлар масаласи орқали тараннум этилди. Зеро, Учинчи Ренессанснинг пойдеворини заковатли, уддабурон, фидойи, билимдон оналар ўзлари каби фарзандлар етиштириш билан қурадилар.

МЕРОС ИЛМЛАР – МАЪРИФАТ МАНБАИ (Учинчи Ренессанс ҳақида ўйлар)

Маданият тарихида шундай буюк ҳодисалар борки, уларнинг номлари ўзларидан анча кейинроқ майдонга чиққан. “Ренессанс” атамаси ҳам илк бора XVI асрнинг ўрталарида қўлланила бошлагани ҳолда у ифодалаган жараён XII-XIII асрларда юзага чиққан. Уни маданият, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларидаги юксалиш, тубдан эврилиш, янгиланишни билдирадиган термин сифатида татбиқ қилишган. Европа олимлари узоқ муддат Ренессансни фақат Ғарб олами учун хос ҳодиса, деб талқин этиб келишган. Аммо хитой, грузин, арман, озарбайжон Ренессанси тарихи ва ўзига хос тақомилини махсус тадқиқ қилган академик Н.И.Конрад, Ш.И.Нуцубидзе, В.К.Чалаян, И.С.Брагинский, О.Ҳожиёв каби олимлар Шарқда ҳам ўзига хос Ренессанс жараёни мавжуд бўлганлигини исботлаб беришган. Айни жиҳатдан Ренессанс кучли ижтимоий, сиёсий, иқтисодий асосда пайдо бўлган **“маданий феномен”** ёки оламшумул эврилишдир.

Шу маънода, тарих саҳнасида Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон Шарқ Ренессансининг марказларидан бири сифатида довруқ қозонган.

Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг эса айнан Учинчи Ренессанс ҳақида сўз юритиши ва уни мамлакатнинг сиёсий-иқтисодий, маънавий-маърифий масаласи сифатида кун тартибига олиб чиқиши ўз вақтида қилинган иш бўлди. Бизга илғор фикрли, янгиликка ўч, салоҳияти баланд, ғайрат-шижоатли ҳамюртларимиз учун ана шундай мотивация берадиган, олдинги марраларга чорлайдиган, руҳлантирадиган ғоя, режали тизим ва давлатнинг моддий кўмаги зарур эди ва бу кўпчиликнинг кўнглидаги муддао бўлгани матбуотдаги чиқишлардан, жамиятнинг турли қатламларида бўлаётган ўзаро суҳбатлардан билиш мумкин.

Табиийки, мақсадга эришмоққа юксак орзу, эзгу муддаонинг ўзи етарли эмас. Катта мақсадлар энди ҳаммамиздан қаттиқ меҳнат

ва фидойиликни талаб қилади, айниқса, таълим ва илм-фан соҳаси вакиллариининг зиммаларидаги ишлар янада масъулиятли.

Президентимиз 2020 йил 30 сентябрь кунги йиғилишда кўплаб марта тилга олганидек, унинг энг биринчи ечими – илм-фанда ютуқларга эришиш, ўрганиш, изланиш, яратиш ва дунёга янгитдан юз очишдир! Бу борада мамлакат раҳбари илк ташаббусчи бўлиб, аниқ йўналиш, олинадиган маррани қатъий кўрсатиб берди, яъни илм олишдек машаққатли меҳнат сафари беш босқичда: боғча, мактаб, олий ўқув юрти, илмий тадқиқот муассасалари ҳамда оила ўчоғидан ўтишини аниқ эътироф этди.

Қадим ва азим Ўзбекистон диёримиз асрлардан бери илм маъдани ва ҳикмат манбаи бўлиб, неча олиму фузалоларни, муҳаддису шайхларни етиштирган. Шу ўринда илму фан ютуқларини бутун оламга танитган ва тарқатган.

Биз айтмоқчи бўлган масалалар ечими аслида ҳеч нарсани кутиб ўтирмасдан, амалий ҳаракатга ўтишда, таклифлар беришдадир.

Ўтмишда бир аёл фарзанди олти ойлик бўлганда, Ибн Сино ҳазратларининг ҳузурига олиб келади ва уни тарбиялаш учун нималар қилиши кераклиги ҳақида маслаҳат сўрайди. Шунда донишманд бобомиз онага қарата бола тарбиясида олти ой кечикканини айтади.

1. Демак, тарбия бола туғилган илк кундан бошланиши зарур экан, аввало, оиланинг маърифати учун қайғуриш, бепул китоблар тарқатишни йўлга қўйиш, маҳалла ва турли муассасаларда оила маърифатини юксалтирадиган мусобақалар ташкиллаштириш, муайян натижаларга эришаётган оилаларга ижтимоий кўмаклашиш зарур.

2. Бугунги кунда боғча тарбиячиларининг маърифий савияси ва замонавий педагогик технологиялар билан ишлаш малакаси етарли, деб бўлмайди. Муайян имтиёзлар, рағбатлар орқали бунга эришиш мумкин бўлади.

3. Мактаб таълимининг сифатини ошириш борасида таълим вазири ва масъул шахслар, педагоглар кўплаб ишларни

қилмоқдалар. Шулар қаторида дарс берувчи ўқитувчининг синф хонасида қай даражада ўқитиши, билим бериш маҳорати, тушунтириш техникасини текшириш, назоратга олиш кескин сусайиб кетди. Уларни айнан синф хоналаридаги фаолиятига қараб чинакам баҳони бериш фақат ва фақат ўқитишда сифат ошишига олиб келади.

4. Олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларида ҳам бугун кўплаб самарали ташаббуслар қилинмоқда. Бизнингча, энг оғриқли масалалардан бири олийгоҳлар, илмий даргоҳлар ва мактаб орасида узвийлик етишмаётгандек. Бунга, айниқса, дарсликлардаги нотугаллик ёки узилишларни кузатиш билан ишонч ҳосил қилиш мумкин. Мазкур уч даргоҳда дарсликларнинг мувофиқлигини таъминлашни йўлга қўйиш зарур, илм-фандаги ютуқлар мактаб ва олий ўқув юртларидаги дарсликларда мунтазам ўз аксини топиши лозим. Бизда эса бу борада анчайин оқсашлар бор. Табиийки, бу ҳам ечилиши лозим бўлган ва фанда тараққиётни таъминлайдиган муҳим омилдир.

Энг асосий ишларимиздан бири, биз ўша X-XII, XV асрлардаги Ренессанс даврини юзага чиқарган олиму фузалоларимизнинг фақатгина исмларини узундан узок рўйхатини санаб беришни қотирамиз. Аммо уларнинг қандай китоблар ёзганлигию қанақа кашфиётлар қилганини тузукроқ англамаймиз ҳам. Таълимнинг ҳамма босқичларида талабгорларнинг савиясига кўра буларни ўргатишни йўла қўйиш лозим. Мутафаккир алломаларнинг бошланғич мактабни қандай ўқиганликлари ҳақида бир қизиқиб кўрайлик. Масалан, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек ёки Али Қушчилар Қуръони каримни ўн ёшларидаёқ ёдлаб олишган. Алишер Навоий, Бобур мирзо каби йирик шоирлар ўсмирликларида ўз даври ва ўзларидан олдин яшаб ўтган шоирларнинг 50-100 минг мисра шеърларини ёд билишган. Демак, ёдлаш, болага ёшлиқдан ёдлатишга жуда қаттиқ эътибор қаратиш зарур. Зехни ўткир бола ҳар қандай фанни ўзлаштириб кета олади. Зеро, Ренессанс даври олимларининг қомусийлиги, яъни бир вақтнинг ўзида фаннинг бир

неча соҳаларида ютуқларга эришганининг сабабларидан бири шудир.

Дарҳақиқат, ўтмишдаги буюк зафарлар ва дунёни лол қолдирган марраларга орзу-ният қилиш ёхуд ҳавасланиш билангина эришиб бўлмайди. Булар астойдил меҳнат, интизом билан ўқиш, ғайрат-шижоат билан қўлга киритилишини ўзимизга ва ёш авлод онгига қайта-қайта сингдириш лозим.

Ва яна дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, билим олишдаги мунтазамлик ва ўқилганларни қайта мулоҳаза қилиш, мустақил фикрлаш ва янгиликка интилиш туйғуси барча ютуқларга эшик очади.

*Илмдан яхшироқ хазина йўқдир,
Кўлингдан келганча териб ол уни.
Балодан сақланиш яроғи илм,
Саодатга эришмоқ чароғи илм.*

Дарҳақиқат, ўз замонасининг донишманд шоири Рудакий илмни хазинага ўхшатар экан, албатта, уни эгаллашга чорлайди. Инсониятнинг зулматдан қутулмоғи, бахтга, саодатга етишмоғининг кафолати, шаксиз, маърифатда эканлигини минг йиллар олдин айтган эди. Инчунин, улуғ шоиримиз, миллатимиз фахри Алишер Навоий асарларини, улар яратган адабий қаҳрамонлар фаолияти синчиклаб кузатилса, билим олмоққа даъват ғояси энг кўп тилга олингани равшан бўлади. “Сабъаи сайёр” достонининг қаҳрамонларидан бири Суҳайл кўрсатган жасорат олқишга лойиқ. У ўзининг ишонувчанлиги, соддалиги ортидан қароқчи Жобир қўлига асир тушиб қолса-да, аммо ботирлиги, душман кўзига ҳеч кўрқмасдан, дадил қарай олиши, олган билимлари уни ғаними қўлидан эсон-омон қутулиб қолишига йўл очади. Ҳар қандай чиркинлик, ёвузликдан қайтмайдиган Жобир Суҳайлнинг кўзларидаги фидойилик, мардликни кўриб беихтиёр чекинади... Умуман олганда, буларнинг бари ҳазрат Алишер Навоий асарларини ибрат ва илм кўзи билан ўқиб-ўрганишни тақозо этади.

XX асрнинг машҳур жаид зиёлиси Ҳамза биз-у сизга шундай ўғит берганди:

*Оламнинг хуршиди кундир, одамнинг хуршиди илм,
Оламнинг зулмати тундир, одамнинг мадори илм.
Гар муроду мақсадингга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб, бедор бўл, даркор илм, даркор илм.
Ул ҳақиқат ошёнига сайқал истарсан Ниҳон,
Илм уста, илм уста, истагил зинҳор илм!*

Шоир оламнинг хуршиди – Қуёш, дея таъкидлаяпти. Қуёш бутун оламни ёритади, Ерга ҳаёт бағишлайди, Қуёшсиз тирикликни тасаввур қилишнинг ўзи юракка ваҳм солади. Худди шунинг каби одамнинг Қуёши, яъни қалбини ёритувчи, йўлини ойдинлатувчи, ҳаётига нур, мазмун берувчи омил эса – илм, илм ва яна илмдир.

Қадимий Чин ўлкаси чегараларидан тортиб то узоқ Оврупонинг ич-ичларигача узанган Ўзбек давлатининг байроғи ҳар вақт баландда турган, асрлар давомида буюк халифаликлар, сулолалар, енгилмас империялар ўлароқ жаҳонга эга чиқиб келишган. Улар дунё тамаддуни, илм-фани, тиббиёти, иқтисоди ва сиёсати борасида ҳамиша илғорлик яловини қўлда тутдилар. Шон-шараф, бетимсол ўтмиш, ор-номус ва Ислом шавкатига мушарраф бўлдилар. Буларнинг бари, албатта, миллатимизнинг соф иймони, жасорати ва муҳташам тилга эгалигидир. Ва янада муҳими, илм-фанга интилиш, мерос илмларни авлодларга етказишга интилишидадир.

ХУЛОСА

Марказий Осиё мутафаккирларидаги инсон ғоясини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида қуйидаги бир нечта хулосаларни келтириб чиқариш мумкин:

1. Ёш авлодни комил ва етук инсон қилиб етиштиришда, унинг мазмун-моҳиятини идрок қилишда Марказий Осиё мутафаккирларининг комил инсон ҳақидаги қарашлари муҳим аҳамият касб этади.

2. Марказий Осиё мутафаккирлар асарларида инсонпарварлик, ватанпарварлик, адолатли жамият ғояларини илгари сурди. Она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга аввало Навоий асарлари билан кириб келган.

3. Марказий Осиё мутафаккирлар инсонларнинг ҳатти-ҳаракати, қилган ишлари, подшоҳларнинг фаолиятини яхшилик, адолат, бурч, виждон, ор-номус, бахт тушунчалари орқали баҳолади. Бу мутафаккирлар талқинида комил инсонни баҳоловчи энг умумий тушунчалар сифатида қаралади. Булардан ташқари, ўрта асрларда донолик, иффат (нафсни тийиш), шижоаткорлик инсонларнинг комил ва етуклигини белгиловчи асосий мезон бўлиб хизмат қилди. Умуман олганда, донолик, адолат, иффат ва шижоат тушунчалари Ибн Мискавейх, Носируддин Тусий, Хусайн Воиз Кошифий, Жалолиддин Давонийнинг ахлоққа оид асарларида инсонларнинг хулқ-одоби, подшоҳларнинг адолатлилиги ёки золимлигини белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Юқоридаги тушунчалар ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради. Бундай хислатларга эга бўлган инсонларни ёки подшоҳларни комил ва етук инсонлар деб аташ мумкин.

Марказий Осиё мутафаккирларининг фикрларига кўра комил инсоннинг акси ноқис инсон ҳисобланади. Уларни баҳолашда мутафаккирлар адолатсизлик, ёмонлик, жоҳиллик, бахтсизлик, виждонсизлик, ориятсиз қурқоқлик, нафсини тия олмаслик каби тушунчаларни қўллайдилар. Шундай қилиб, улуғ мутафаккирлар ўз

асарларида комил инсон ғоясини ҳам дунёвийлик, ҳам диний-тасаввуфий нуқтаи-назардан таҳлил қилганига ишонч ҳосил қиламиз.

4. Комил инсон ғояси Ўрта асрларда нафакат таълим-тарбияда, кишиларни камолот сари етаклашда, балки мамлакатлар тараққиётида ва халқлар маънавиятининг юксалишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Улуғ алломаларнинг комил инсон ғояси баён қилинган боқий асарлари кейинги даврларда Марказий Осиё халқини инсонпарварлаштиришда, уларнинг турмуш тарзи ва онига умуминсоний қадриятларни сингдиришда катта хизмат қилиб келди. Ҳозирги вақтда, бутун мусулмон Шарқи мамлакатлари халқи, айниқса, туркий ва форсий халқлар орасида Алишер Навоийнинг номи машҳур бўлиб, асарлари севиб ўқилмоқда. Буюк шоирнинг комил ва етук инсон тўғрисидаги ўлмас ғоялари, доно фикрлари жамиятимизнинг юксалишида, ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялашда муҳим асос бўлмоқда.

5. Комил инсон ғояси миллий мафкурамизнинг устувор ғояси ва тамойили бўлиб, у мустабид тузум мафкурасидан халос бўлишда, миллий ғояни такомиллиштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Баркамол инсон ўз тарихи, ўз халқи, ўтмиши ҳақида ҳақиқатларни билиб олган, иймони бутун, хулқ-атвори намунали шахсдир. Шахс эса жамиятда ибрат бўладиган ишларни амалга оширган, онг-шуури, туғри сўзи, жонкуярлиги билан ажралиб турган обрў-эътиборли одамдир. Бундай одам ўз оиласи, маҳалласи, шаҳри, юрти ор-номуси, фаровонлиги, шон-шавкати учун қайғурадиган, барча ҳаёли, орзу-армонлари шунга йўналтирилган бўлади. Халқ бундай одамларни ҳурмат-эҳтиром этади, ибрат-намуна қилиб кўрсатади.

Етук шахсларнинг ҳаёти ва ишлари улуғ ибрат, тарбия сабоғидир. Тўмарис, Широқ, Муқанна, Торобий, Султон Жалолиддин, Амир Темур, Баҳоуддин Накшбанд, Нажмиддин Кубро, Улуғбек, Хожа Ахрор Валий, Навоий, Бобур, Бехбудий, Чўлпон ва бошқалар ана шундай ибрат намунаси бўладиган шахслар эдилар. Улардаги мардлик, жасорат, ватан учун жонфидолик энг

олижаноб, энг улуғ хислатлардир. Улар ақлу заковати, истеъдод ва ижодини ҳам энг эзгу қадрият – Ватан йўлига сарфлаганлар.

Бу ўринда шунини айтиш керакки, комил инсон тушунчаси бизда анча қадим тарихга эга. Улуғ файласуфларимиз, шайхларимиз бу борада ажойиб фикрларни билдирганлар. Умуман инсоннинг ахлоқий тарбияси аждодларимизнинг доимий диққат марказида турган.

Воқеан, бутун маънавият тарихи шунини кўрсатадики, цивилизация дегани – бу инсоннинг ўз-ўзини англаши, ўзини камол топтириш учун олиб борган курашининг ҳосиласидир. Барча динлар, таълимотлар, тафаккур даҳолари инсон қобиляти, рухияти ва ахлоқини ўрганиш, инсонни тарбиялаб, тўғри йўлга бошлаш, ноқисликлар ва иллатлардан ҳалос этиш билан шуғулланиб келдилар. Инсон нима, нега у шунчалик буюк ақли, қилни қирқ ёрадиган заковати билан мўъжизалар яратишга қодир бўлгани ҳолда, яна тубан ишларга қўл уради, хайвоний хирсу нафс домига тушиб, ўзини хароб этади, деган саволлар Шарқ мутафаккирлари қалбини қадимдан безовта қилиб келган.

Демак, инсонни тарбиялаш, унинг моддий - хайвоний хирсларини барҳам эттириб (гарчи бу батамом мумкин бўлмаса-да), илохий-раҳмоний сифатларини кўпайтириш мумкин. Ёинки, тасаввуф таълимотига асосан, инсон руҳи мутлақ рухнинг бир қисми бўлганлиги боис у моддий тубанликни тарк этиши, илох сари парвоз қилиши керак. Бунинг учун инсон ўз инсонлигини идрок этиб, ботиний оламни поклаб, маърифат нурларига тўлдириб бориши шарт.

6. XX аср бошларида Туркистондаги ижтимоий-адабий муҳит янгича фикрлайдиган, миллат ва мамлакат тақдирига бефарқ қарамайдиган ижодкорларни шакллантирди. Натижада янги ўзбек адабиёти 30-йилларда бақувват адабиёт сифатида танила бошлади.

Айни шу заруратни теран идрок қилган фидойи зиёлиларимизни ягона мақсад атрофида бирлаштирган маърифий-ислоҳий ҳаракат миллий тарихимизга жаҳидчилик номи билан кирди. Жаҳидчилик ғояларини оммалаштиришда адабиётнинг роли

бениҳоя катта эди, лекин ўша даврда, бу улкан тарихий миссияни уddалаш учун адабиётнинг ўзидан ҳам шунга мос ҳолда ўзгариш, янгиланиш талаб қилинарди.

XX аср жамиятидаги чиркин ва қора вазиятлар, аёлларнинг камситилиши, жамият ва ҳукумат ишларидан айро тутилиши, ҳуқуқ ва манфаатларининг топталиши, нафақат жамият томонидан, балки, ўз оила аъзолари, отаси, турмуш ўртоғи томонидан турли босимларга учрагани, таълим ҳамда тарбиядан йироқ тутилди.

Туркистонда жадиdчилик миллий-озодлик кураши жараёнида юзага келган, ўзбек халқи тарихида янги саҳифани оча бошлаган ижтимоий ҳаракат бўлганлиги билан ажралиб туради. Уларнинг дунёқарашида ватанпарварлик, миллатпарварлик, маърифатпарварлик, тараққийпарварлик каби ғоялар йетакчилик қилган. Ўлкани мустамлака зулмидан озод қилишни жадиdлар ҳамма нарсадан устун қўйдилар. Жадиd зиёлилари эрк, истиқлолга эришиш учун миллий онгни ўстириш зарурлигини пайқадилар. Шу орқали миллий уйғониш ясамоқчи бўлдилар. Буни эса таълим ва тарбияда — маърифатда деб билдилар. Мана шунинг учун ҳам жадиdлар янгича таълим ва тарбия тизимини қарор топтириш йўлида ҳормай-толмай ишладилар. Бу даврларда жамиятнинг маънавий инқирози чуқурлашган бўлиб, миллий маданиятни кўтармай, умуминсоний қадриятлардан баҳраманд бўлмай маърифат, тарбиявий ишларни кенг йўлга қўйган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий тараққиётга имконият яратиб бўлмас эди. Жадиdлар, яъни маърифатчилар миллатнинг маънавий камолоти йўлида ўзининг бутун кучи ва истеъдодини сафарбар этишга тайёр бўлган фидойилар эди.

Улар миллатни қолоқликдан, хурофот ботқоқидан олиб чиқиш учун ҳаракат қилар эканлар, бунда шариатга қатъий риоя қилиш орқали мактаб ва мадрасаларда таълим бериш тизимини дунёвий илмларни бериш асосида ислоҳ қилиш қоясини илғари сурганлар ва бу борада ўзлари амалий ҳаракат намунасини кўрсатганлар.

Мутеълик, эрксизлик, жамиятдаги чиркин анъаналар, мутассиблик, онг ҳамда турмуш тарзидаги ўта қолоқликнинг инкори унинг зидди сифатида жадиd ижодкорлари интилган энг юксак

маснад даражасига айлана борди. Бу эса тарихий воқелик талабига кўра гоҳ шўхчан, гоҳ ғамгин, баъзан рамзлар воситасида, турфа рангларга солиб куйланди.

7. Бундан юқоридаги фикримизга аниқлик киритадиган яна бир хулоса келиб чиқади: модомики инсон икки олам сарвари, шарафлу махлукот экан, бу унинг илохий-рахмоний жиҳатига қараб айтилган гап бўлиб, комил инсонга ишорадир. Комил инсон эса жамики инсонларнинг ҳақиқатидир, яъни одамийлар одамийсидир. Биз ҳар биримиз илму амал, фазлу камол касб этиб, ана шу ҳақиқат сари интилишимиз лозим. Фарзандларимизни ҳам ана шундай баркамолликлар сари бошлашимиз керак.

Юқоридагилардан кўриндаки, Марказий Осиё мутаффақ-кирларининг ижтимоий-сиёсий фикр ривожига қўшган хиссасини ўрганиш мустақиллик шароитида ёш авлодни миллий-маданий бойликларни, сиёсий қадриятларини яхши билган, миллий ғурур, ватанпарварлик хисси билан йўғрилган, дунё-дунё ижтимоий-сиёсий ривожланиш даражасидан хабардор бўлиб етишувида етакчи омил булиб хизмат қилади. Уларни баркамол инсон бўлиб вояга етишида муҳим роль ўйнайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Т.: Ўзбекистон, НМИУ, 2019, 2-жилд. 508 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. – Т.: Ўзбекистон, НМИУ, 2019, 2-жилд. 400 б.
5. А. Ирисов. Ҳаким Ибн Сино. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
6. А.Каюмов. Аҳмад ал-Фарғоний. – Т.: Фан, 1990.
7. А.Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 2000.
8. А.Эркаев. Миллий ғоя ва маънавият. – Т.: Маънавият, 2002.
9. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1 китоб. – Т.: Фан, 1983. 15-18-бетлар.
10. Абу Наср Фаробий. Рисолалар. – Т.: Фан, 1975.
11. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. – Т.: А.Қодирий, 1993 й.
12. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб. – Т.: Адолат, 2 китоб, 2004.
13. Алишер Навоий. Садди Искандарий, Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1991.
14. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Асарлар. 3 том. – Т., 1996
15. Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Асарлар. Т. 13. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966
16. Алишер Навоий. Хамса. – Т., 1986
17. Алишер Навоий. Муншаот. Асарлар. Т. 13. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966.
18. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. Асарлар. Т.4. – Т., 1965

19. Баркомол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999й.
20. Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар), 1 китоб. – Т.: Халқ мероси, 1995.
21. Ғаззолий Муҳаммад Абу Хомид. Ихйо-ул-улум / Арабчадан Алоуддин Мансур тарж. // Камалак. Адабий-танқидий йиллик тўплам. – Т.: Ёш гвардия, 1990.
22. Идрис Шоҳ. Нақшбандий тариқати. – Т.: Ўзбекистон, 1993. Б.16.
23. К.Ҳошимов, С. Нишонова Педагогика тарихи. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2005.
24. Қуръони Карим. – Т.: Чўлпон, 1993.
25. М. Хайруллаев Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Т.: Ўзбекистон, 1971.
26. М.Д.Пардаева Алишер Навоийнинг комил инсон тўғрисидаги қарашлари ва ҳозирги замон. Тошкент, 2006
27. М.Д.Пардаева. Алишер Навоий асарларида комил инсон ғояси. – Т., 2010.
28. М.Д.Пардаева. Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги қарашларида инсонпарварликнинг ўрни. – Бухоро, 2008
29. М.Д.Пардаева. Тасаввуфда комил инсон масаласи. – Бухоро, 2008.
30. М.Файзиев, А.Жовлиев. Маъмун академиясида фаолият кўрсатган тиббиёт алломалари. "Фалсафа ва ҳуқуқ" журнали, 2005, 3-сон.
31. М.Ҳайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Т.: Ўзбекистон, 1971.
32. М.Хасаний, С.Каримова Навоий даври табобати. – Т.: Ибн Сино, 1991.
33. Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т.: Халқ мероси, 2001.
34. Н. Абдулахадов, Б.Дошимов. Аҳмад Ал-Фарғоний. – Фарғона, 1998.
35. Н. Комилов. Тасаввуф ва Шарқ фалсафаси. “Шарқ машъали” журнали. 1998 й. 1-2 сон. 47-51-бетлар.

36. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976.
37. Нусратулло Жумабоев. Навоий ижодида комил инсон масаласи (Илмий мақолалар тўплами). – Т., 2010.
38. Р.Мухаммаджонов. Ўзбекистон тарихи (5 асрдан 15 аср бошларигача). – Т.: Ўқитувчи, 1994.
39. С.Ҳасанов. Мутафаккирлар меҳнат тарбияси ҳақида. – Т.: Ўқитувчи, 1993.
40. Садриддин Салим Бухорий. Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир. – Т.: Ёзувчи, 1993.
41. Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. – Т., 1991.
42. Султонмурод Олим. Янги аср таълимоти. "Тафаккур" журнали, 2001, 1-сон.
43. Т.Карим. Миллий тафаккур тарихидан. – Т.: Чўлпон, 2003.
44. Т.Файзиев. Улугбек авлодлари. – Т.: Ёзувчи, 1994.
45. У.Уватов. Хоразмлик буюк аллома. – Т.: Янги аср авлоди, 2006.
46. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиқлол, 1999.
47. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-12 жилдлар. Т., 2004.
48. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т., 1995 Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фикрлар тарихининг муҳим босқичлари. (Аликулова Ҳ., Носиров Р. ва бошқалар) Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.
49. Ўрта асрлар мусулмон шарқи мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари. (Илмий-услубий мақолалар тўплами). Тошкент, 2008
50. Ф.Журакулов. Жаҳон фанида Беруний томонидан хинд фалсафасини ёритишнинг баҳоланиши масалалари. "Фалсафа ва ҳуқуқ", 2005, 4 сон.
51. Ф.Сулаймонова. Шарк ва Ғарб. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
52. Фараби. Гражданская политика. - В кн.: Аль-Фараби Социально-этические трактаты Алма-Ата, 1973. стр 156

53. Х.Ҳасанов. Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар. – Т.: Ўзбекистон, 1964.
54. Ҳ. Жонматова Абу Али ибн Сино таълим-тарбия тўғрисида. – Т.: Ўқитувчи, 1980.
55. Х.Ҳамидов. Олис яқин юлдузлар. – Т.: Чўлпон, 1993.
56. Ш.Каримов, Р.Шамсуддинов. Ватан тарихи (биринчи китоб). – Т.: Ўқитувчи, 1997.
57. Ш.Хаитов. Абул Аббос Маъмун ибн Маъмун сулоласи ва илм аҳлига хомийлик масалалари. "Фалсафа ва ҳуқуқ", 2006, махсус сон.
58. Ш.Шоисломов. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣ асари ("Уржуза"). – Т., 1972.
59. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввурлар. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004.
60. Э.Очилов Комилликнинг икки йўли // Алишер Навоийнинг ижод олами. – Т.: Фан, 2001.
61. И.Ҳаққул. Навоийни англаш. – Т.: Фан, 2007.
62. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. Ал-фанн-ус-соний фи-л-қофия вар-радиф // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2002. – № 3.
63. Абулқалам Озод. (2015). Инсон шахсга айланмаган жойда жамият мукамал бўлолмайди. Маънавий ҳаёт // Тарихий-фалсафӣ, маънавий-маърифӣ, илмӣ оммабоп журнал. № 2.
64. Авлоний. Танланган асарлар. II жилдлик. II жилд. – Т.: Маънавият, 1998.
65. Нигматуллина Ю.Г. Национальное своеобразие эстетического идеала. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1970.
66. Ибрат. Ажзий.Сўфизода. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1999.
67. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. -Т.: Маънавият, 2007.
68. Саид Аҳрорӣ. Танланган асарлар. -Т.: Маънавият, 2001.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
Дунё олимлари комил инсон тарбияси ҳақида. Комил инсон – жамият муаммоси.....	7
Мутасаввиф ижодкорларнинг асарларида комил инсон ғояси.....	31
Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги қарашларида инсонпарварликнинг ўрни.....	45
Алишер Навоий асарларида “одил подшоҳ ва комил инсон ғояси”нинг талқини.....	58
Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиғ.....	70
Жадидчилик, хотин-қизлар зиёси ва Учинчи ренессанс	82
Мерос илмлар – маърифат манбаи	105
Хулоса.....	110
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	115

Нодира ХОЛИКОВА, Хумоюн УМАРАЛИЕВ

КОМИЛ ИНСОН: ҒОЯ, ТАЛҚИН ВА ТАДРИЖ

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Fan ziyosi» нашриётига
2021 йил 14 февралда берилган 308197041-сонли лицензияси
Нашриёт манзили: Тошкент шаҳри, А.Навоий кўчаси, 30 уй.
Офсет қоғози. Бичими 60x84, 1/16

Times гарнитураси. Шартли босма табағи 18,5
Буюртма № 32. Адади 200 нусхада
«Munis design group» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100000 Тошкент ш., Буз-2 мавзе, 17-А уй.